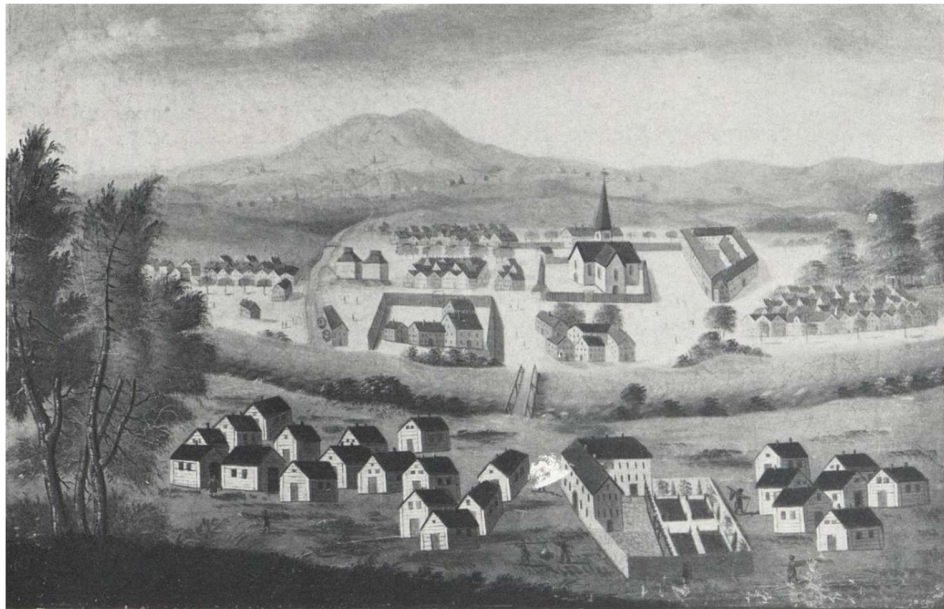

Qvindernes medfødte Ulyst til Arbeide og Virksomhed

En undersøkelse av kvinnene på Kongsberg 1770-1805

Kongsberg i 1735. Maleri av H. Eegberg. Nationalmuseet, København.

Maria Landstad Pedersen

Mastergradsavhandling i historie

Institutt for arkeologi, konservering og historie

Universitetet i Oslo

Våren 2021

Forsidebilde: Faksimile av Kongsberg i 1735, maleri av H. Eegberg. Hentet fra *Norges kirker: Kongsberg kirke*, side 16.

Sammen drag

Denne oppgaven handler om kvinnene på Kongsberg i perioden 1770 til 1805. Fokuset mitt ligger på nedgangstiden ved Sølvverket og ikke selve nedleggelsen og de følgene det fikk i 1805. Hovedspørsmålet som behandles er: *Hvordan var livet som kvinne i det mannsdominerte bergsamfunnet på Kongsberg i perioden?* Som underspørsmål har oppgaven også hatt som mål å finne ut om kun menn arbeidet ved Sølvverket, om giftermålsalderen på Kongsberg var lavere enn i resten av landet, og hvordan det gikk med de ugifte mødrene og barna deres. For å svare på dette har jeg undersøkt giftermålsmønsteret på Kongsberg, hvilken rolle bergstadens kvinner hadde i hjemmet og hva slags arbeid som var aktuelt for dem. I tillegg har jeg undersøkt enkene, fattigvesenet og tøyfabrikkene som ble opprettet på Kongsberg. De familiene jeg har undersøkt er av det fattigere slaget. De er ikke representative for hele befolkningen, men viser en del av spekteret. Vi kan ikke ta for oss bergstaden og dens kvinner uten å først ta for oss deres kanskje viktigste og mest tallrike gruppe menn, nemlig bergarbeideren. Derfor har jeg også undersøkt bergarbeidernes bolig, matvaner, løkkene, arbeid og lønn. De mange krisene som fulgte i nedgangstiden, gjorde det vanskelig å leve på Kongsberg. I 1771 sviktet avlingene i Danmark-Norge, som førte til økte kornpriser og dyrtid i de kommende årene. De høyere kornprisene og de sent utbetalte lønningene til bergarbeiderne var blant de viktigste årsakene til at om lag en tiendedel av innbyggerne på Kongsberg døde i løpet av 1773, hvorav de fleste var spedbarn. For å lette på nøden ble det opprettet kornmagasin og flere magasinordninger, i tillegg til tøyfabrikker og en spinneanstalt. Selv etter alle ordningene som ble innført, fortsatte nøden på Kongsberg å øke. Den økende andelen uektefødte barn og færre giftermål kan ses på som et resultat av at de sosiale kårerne ble forverret. Depresjonstiden for Sølvverket kulminerte med nedleggelsen av Sølvverket i 1805.

Forord

Først vil jeg rette en stor og hjertelig takk til min veileder Hilde Sandvik. Du har vært min bauta. Videre vil jeg takke min samboer, familie og venner for støtte, oppmuntring og korrekturlesning. Kollokviegruppen fortjener også en takk for gode innspill og råd gjennom hele prosessen. Sist, men ikke minst, vil jeg takke Bjørn Ivar Berg, Odd Arne Helleberg og Dag Kristoffersen for mange gode innspill. Det har vært en spesiell opplevelse å skrive en masteroppgave under en pandemi, noe jeg ikke hadde klart uten god hjelp.

Valget om å skrive om kvinnene på Kongsberg var enkelt. Jeg har siden barnsben av vært interessert i min bys rike historie, men jeg har savnet å lære kvinnene å kjenne. Mitt største mål med min masteroppgave er å vekke interessen for kvinnes historie, og at det vil føre til videre forskning. Mine tabeller og arkivreferanser håper jeg vil komme flere til nytte.

Maria Landstad Pedersen

Mai 2021

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	2
Forord.....	3
Liste over tabeller, figurer og bilder	6
Kapittel 1: Innledning	7
1.1 Tema og problemstilling.....	8
1.2 Historiografi og forskningslitteratur om Kongsberg.....	8
1.3 Kilder og metode.....	10
1.4 Representativitet	14
1.5 Disposisjon.....	14
Kapittel 2. Bakgrunnskapittel	16
2.1 Innskrenkning av driften ved Sølvverket.....	16
2.2 Kvinner i gruvesamfunn i Skandinavia.....	18
Kapittel 3: Bergarbeidernes slette kår.....	23
3.1 Bergarbeiderne – en del av arbeiderklassen.....	23
3.2 Løkkene utenfor bergstaden.....	24
3.3 Bergarbeidernes bolig	27
3.4 Bergmannens arbeid, privilegier og lønn.....	30
3.5 Lønninger som uteble og de griske leverandørene	34
3.6 Kjøttmat er ikke for den fattige og simple mann	39
3.7 Kapittelkonklusjon.....	43
Kapittel 4: Giftermålsmønsteret på Kongsberg	45
4.1 Tidlig giftermålsalder på Kongsberg?	45
4.2 Leiermål – et vanlig lovbrudd?.....	49

4.3 Uektefødte barn av tjenere	54
4.4 Soldatenes straff for leiermål	55
4.5 Barnefaren foer til Søes	58
4.6 Frugtbarhed er Bergmandens, som i Almindelighed den Fattiges, Lod	61
4.7 Kapittelkonklusjon.....	65
Kapittel 5: Bergstadens kvinner i hjemmet og i arbeid.....	67
5.1 Kvinnenes rolle i hjemmet	67
5.2 Bergstadens kvinner i arbeid.....	69
5.3 Kvinner i arbeid ved Sølvverket	74
5.4 Å søke tjeneste	78
5.5 Jacob Lantværk og hans yngre kone	80
5.6 Kapittelkonklusjon.....	82
Kapittel 6 Enkene, fattigvesenet og tøyfabrikkene	84
6.1 Enkestanden	84
6.2 Fattigvesenet	88
6.3 Tøyfabrikkene på Kongsberg på 1770-tallet på Kongsberg	90
6.4 Produksjon knyttet til fattigvesenet	92
6.5 Kapittelkonklusjon.....	95
Kapittel 7: Konklusjon.....	97
Vedlegg.....	102
Kart	109
Litteratur og kilder	110

Liste over tabeller, figurer og bilder

Bilde 1: Skolegata 9 anno 2005	29
Figur 1: Slektstre over Maria Olsdatter Stixrud, som viser familien til hennes mann og barn	58
Tabell 1: Antall første-, andre-, tredje- og fjerdegangs gifte og deres alder for kvinner og menn på Kongsberg i 1801	102
Tabell 2: Antall kvinner og menn som var gift, i enkestand eller ugifte	103
Tabell 3: Fedre oppført med tittelen soldat, del av landvernet eller jegerkorpset i 1795 til 1816. Rekkefølge etter militærtittel.	104
Tabell 4: Antall barn døpt som uekte og ekte på Kongsberg i perioden 1796 til 1816	105
Tabell 5: Kvinner som arbeidet som verks- og sagbruksarbeidere i folketellingen fra 1801	106
Tabell 6: Kvinner og menn ut ifra deres ekteskapsstilling fra folketellingen i 1801	106
Tabell 7: Antall første-, andre-, tredjegangs enker og enkemenn på Kongsberg i 1801	106
Figur 2: Tabeller over antall fødsler og dødsfall på Kongsberg i 1768 til 1813.....	107
Bilde 2: Utsnitt av et "Grundrids af Bergstaden Kongsberg" fra 1797.....	109

Kapittel 1: Innledning

I berglege Henrik Rosteds avhandling «Forsøg til en medicinsk Topographie over Bergstaden Kongsberg» fra 1814, publisert i det medisinske tidsskriftet *Nyt Bibliothek for Læger* i København, maler Rosted et dystert bilde av bergverkskonene. Han skriver at de ikke hadde mye å foreta seg, i motsetning til bondekonene. Ifølge Rosted hadde kvinnene på Kongsberg nemlig en medfødt ulyst til å arbeide. Her sikter Rosted til husstell, vask, stelle barn og lage mat for sitt hushold.¹ Og fordi samfunnet på Kongsberg var så ensidig innrettet mot den maskuline bergverksdriften, hadde bergsamfunnets kvinner få muligheter til lønnet arbeid og andre egeninntekter. Ifølge Bjørn Ivar Berg var det nok av kvinnelig arbeidskraft på Kongsberg, men hva arbeidet de med? Det finnes svært få samtidige beretninger og synspunkter om bergstadens kvinner, og vi vet særdeles mye mindre om jentene enn guttene på Kongsberg på 1700-tallet.²

I andre halvdel av 1700-tallet opplevde Sølvverket både oppgangstid og nedgangstid. Sølvverket trappet opp for å øke sølvproduksjonen, som resulterte i at det ble ansatt flere bergarbeidere.³ Dette førte til en voldsom ekspansjon for Sølvverket, som kulminerte på 1770-tallet.⁴ Dessverre falt produktiviteten raskt og de store sølvfunnene uteble, som resulterte i at Sølvverket begynte å gå med underskudd.⁵ I 1771 innskrenket Sølvverket driften, som førte til at flere bergmenn mistet jobben sin og dernest sank arbeidsstokken. Sølvverket kom til å fortsette med å innskrenke driften i de kommende årene også. De mange krisene som fulgte i nedgangstiden, gjorde det vanskelig å leve på Kongsberg. Dødeligheten var i perioder høy.⁶ Depresjonstiden for Sølvverket kulminerte med nedleggelsen av Sølvverket i 1805.⁷ Nedleggelsen markerte slutten på Norges største bedrift i førindustriell tid.⁸

¹ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22-23

² Berg, *Glemte mennesker*, 120-121, 150-153

³ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 298

⁴ Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 46

⁵ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 299

⁶ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 306

⁷ Moen *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 149

⁸ Berg, *Glemte mennesker*, 136

1.1 Tema og problemstilling

I denne oppgaven har jeg som mål å studere hvordan livet til kvinnene på Kongsberg i perioden 1770 til 1805 var, som vil si fra nedgangstid til nedleggelse av Sølvverket. Fokuset mitt ligger på nedgangstiden ved Sølvverket og ikke selve nedleggelsen og de følgene det fikk i 1805. Der jeg har tatt med kilder som er fra perioden før eller etter tidsrommet jeg studerer, er det fordi jeg mener det har vært nødvendig for å belyse kvinnes stilling på Kongsberg. Kilder fra andre bergverk er tatt med av samme prinsipp. Gjennom min undersøkelse vil jeg videre forsøke å få et innblikk i hvordan det var å være kvinne på Kongsberg i perioden 1770 til 1805. Det vil jeg gjøre ved å se på blant annet giftermålsmønster og -alder, uektefødte barn, enkene på Kongsberg og hva kvinnene på Kongsberg arbeidet med. Her foreligger noe forskning fra Ståle Dyrvik, som skriver at det var vanlig å inngå ekteskap i relativt ung alder på Kongsberg.⁹ Likevel ble det født flere uekte barn på Kongsberg. Under ekspansjonstiden ved Sølvverket i 1760-årene lå antallet uektefødte barn på 2,4 prosent, mens under nedgangstiden ved Sølvverket i 1790-årene økte antallet til 5 prosent.¹⁰

Temaet for min masteroppgave er viktig av flere grunner, blant annet fordi det er skrevet lite om kvinnene i gruvesamfunnet Kongsberg i denne perioden, men også kvinner i andre gruvesamfunn i Norge. Kvinner var lenge utenfor historikers synsfelt. Ved å studere kvinnene på Kongsberg kan vi få et større innblikk i bergsamfunnene og kvinnesynet i perioden. Samtidig vil vi få større forståelse for hvor mannsdominert gruvesamfunnet på Kongsberg var.

Problemstillingen min er: Hvordan var livet som kvinne i det mannsdominerte bergsamfunnet på Kongsberg i perioden? Og som underspørsmål: Arbeidet kun menn ved Sølvverket? Var giftermålsalderen på Kongsberg lavere enn i resten av landet? Hvordan gikk det med de ugifte mødrene og barna deres?

1.2 Historiografi og forskningslitteratur om Kongsberg

I min oppgave lener jeg meg mye på en ledende historiker innen forskningslitteratur om Kongsbergs historie, Bjørn Ivar Berg. Hans verk *Glemte mennesker: Bergmannsslekten*

⁹ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 296-298

¹⁰ Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 53

Bratteberg på Kongsberg 1742-1812 fra 2005 er blant mine største inspirasjonskilder. Her blir vi kjent med familien til bergarbeideren Mikkel Bratteberg, hans kone Anna Rosina Rabenstein og deres familie, som besto av guttene Christoffer, Hans, Johannes og Lars. *Glemte mennesker* er et lokalhistorisk verk, som også tar for seg kvinnehistorie og beretninger om de glemte menns enda mer glemte kvinner.¹¹ Berg veksler mellom formidling av fakta og hans egne tolkninger og refleksjoner. Flere viktige begivenheter i livet deres, som dåp, vielse og begravelse, har Berg funnet i kirkebøkene. Gjennom skiftefortegnelser har vi fått beskrevet hus, innbo, kua deres og løkka på åsen.¹² Bergs tolkninger av deres liv har gitt meg inspirasjon til å forsøke å gjøre en lignende jobb med et utvalg kvinner jeg har funnet i kirkebøkene og i folketellingen fra 1801.¹³

Dag Kristoffersen er også en lokalhistoriker fra Kongsberg. Jeg har brukt flere av hans artikler som kilder i min masteroppgave, blant dem artikkelen «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet» i boken *Wii Hans: 500 års norsk bergverksdrift: en historisk antologi*. I artikkelen har Kristoffersen utført en demografisk undersøkelse av Kongsbergs befolkning i løpet av andre halvdel av 1700-tallet, hvor han undersøker blant annet giftermålsalder og barnetall i perioden. I denne artikkelen har Kristoffersen brukt folketellingene fra 1769 og 1801, i tillegg til kirkebøker, sølvverksmanttall og ekstraskattmantallet i 1762 som kilder. Her sammenligner han Kongsbergs befolkning og plassering i forhold til andre østlandsbyer. I Kristoffersens artikkel «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød» i boken *Bergstaden ved Lågen* undersøker Kristoffersen levekårene for bergmennene på Kongsberg. Her har han også brukt folketellingene fra 1769 og 1801 som kilder, i tillegg til flere kilder, som berglege Henrik Rosteds beretninger.

Kristian Moen har skrevet boken *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, hvor han blant annet tar for seg alt fra bergarbeidernes levekår og arbeid, kriseåret 1773 og de kongelige resolusjonene som fulgte deretter og opptøyene i 1795, til tøyfabrikken fra 1771, fattigvesenet og enkene på Kongsberg i perioden fra Sølvverket ble opprettet i 1623 til det ble nedlagt i 1957. Moen har brukt flere kilder, som kongelige resolusjoner, regnskapsbøker for Kongsberg Sølvverk, Overberghauptmann M. T. Brünnichs bergverksannaler. Brünnich var overberghauptmann i det sønnafjellske Norge i perioden 1791 til 1814, som inkluderte Kongsberg Sølvverk. I tillegg til å

¹¹ Berg, *Glemte mennesker*, 5

¹² Skiftematerialet omfatter skifteprotokoller og dødsfallsprotokoller. Skifteprotokollene består av en registrering av avdødes arvinger, eiendeler og verdier. I eldre skifter finnes detaljerte opplysninger om blant annet innbo og gjeld.

¹³ Berg, *Glemte mennesker*, 9-11

lede Sølvverket gjennom en vanskelig krisetid frem til nedleggelsen i 1805, utga Brünnich flere bøker om norsk bergverkshistorie.¹⁴ Jeg har brukt Moens *Kongsberg Sølvverk 1623-1957* mest som et oppslagsverk, men også for å tilføye informasjon i min oppgave. De kongelige resolusjonene som jeg viser til i min oppgave, har jeg i hovedsak funnet i Moens *Kongsberg Sølvverk 1623-1957* eller i Bergs *Glemte mennesker*.

I *Den lange fredstiden: 1720-1784* fra 1995 skriver Ståle Dyrvik om gruvesamfunnet på Kongsberg, bergarbeiderens lønn og levekår, boforhold krisene, nøden og mer. Han bygger også sitt verk på Moens *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, i tillegg til hovedoppgaven *Sølvverket og bergallmuen* av Henrik Flademo fra 1974. Jeg hadde opprinnelig et ønske om å bruke Flademo sin hovedoppgave som litteratur, men da den ble vanskelig å få tak i valgte jeg i stedet for å bruke Dyrviks bok, da den lå lett tilgjengelig på nb.no, som er Nasjonalbibliotekets nettside. Av Dyrviks bøker er det *Den lange fredstiden* jeg har benyttet meg mest av, spesielt i kapittelet 3 om bergarbeidernes kår.

Wenche Grove Hervig skriver i sin hovedoppgave *Syssettings-, pensjonerings- og forsorgspolitikken ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805* fra 1991 om nedleggelsen av Kongsberg Sølvverk i 1805 og hvilke konsekvenser det fikk for bergarbeiderne. Hovedsakelig fokuserer Hervig på nedleggelsen av Sølvverket og hvilke konsekvenser som fulgte i sin hovedoppgave, noe jeg ikke retter fokuset mitt på i min oppgave. Likevel har hun tatt for seg deler av fattigvesenet før 1805 og spinneanstalten som ble opprettet i 1798, som vi skal se mer på i kapittel 6.

1.3 Kilder og metode

Hver av kildene jeg har valgt å bruke i min oppgave har sine begrensninger i hva de kan fortelle og ikke fortelle. Ved å studere de i sammenheng vil det forhåpentligvis være mulig å danne et bilde av kvinnene på Kongsberg i perioden. Å skrive en masteroppgave under koronapandemien har heller ikke vært ideelt for meg, siden jeg er i risikozonen for å utvikle alvorlig sykdom. Av den grunn har jeg valgt å fokusere på kilder som er digitalisert. Flere av kildene til denne

¹⁴ Store norske leksikon, s.v. «Morten Brünnich,» av Bjørn Ivar Berg, 06.03.2021
https://nbl.snl.no/Morten_Br%C3%BCnnich

oppgaven befinner seg på Statsarkivet på Kongsberg og er publisert i Digitalarkivet. Flere skriftlige kilder er bevart fra tidlig moderne tid, hvorav kirkebøkene og tingbøkene er viktige kilder. Disse kildene begynte prestene og sorenskriverne å føre fra 1600-tallet.¹⁵ I kirkebøkene førte presten inn opplysninger om dåp og konfirmasjon, ekteskapsinngåelser og begravelser i prestegjeldet. Heldigvis er de fleste kirkebøkene blitt bevart, og mange av dem er tilgjengelig i digitalisert og transkribert versjon.¹⁶ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld fra 1795 til 1816 er en kirkebok for Kongsberg prestegjeld og sokn, og er en av mine mest brukte kilder. Hele kirkeboken er gjort søkbar, skannet og publisert på Digitalarkivet. Kirkeboken inneholder blant annet informasjon om døpte, viede, og begravde, og dødfødte i Kongsberg prestegjeld og sokn i perioden 1795 til 1816. I originalt og håndskrevet format befinner kilden seg på Statsarkivet på Kongsberg.

Å følge mennene på Kongsberg, spesielt bergarbeiderne, har vært enklere enn å følge de fleste kvinnene. Fra lønningslister og manntall over Sølvverket, kan vi rekonstruere mennenes yrkeskarriere.¹⁷ Slike kilder finner vi ikke om kvinnene på Kongsberg, siden det var ansatt kun et fåtall kvinner ved Sølvverket i løpet av de første årene. Å finne kvinner i kildene har derfor vært en større utfordring. En av årsakene til dette er at kvinner er mer anonyme i kildene, men også fordi de ofte har skiftet etternavn i forbindelse med ekteskap, som resulterer i at de er vanskeligere å spore over tid. Mange har også kun blitt oppført med patronymikonet, altså farsnavnet. Prestene har ikke vært like konsekvente med å skrive fars- og etternavn på lik måte, og flere av kvinnene er i en kilde oppført med farsnavn og etternavn, mens i en annen er de kun oppført med en av delene. Det har gjerne vært flere kvinner med samme fornavn og farsnavn. På grunn av navneproblematikken har det vært vanskelig å følge kvinnene i kirkebøkene og folketellingen fra 1801. Mange kvinner er stort sett kun oppført i kirkebøkene, hvor vi har sett at presten førte inn opplysninger om dåp og konfirmasjon, ekteskapsinngåelser og begravelser i prestegjeldet. Det er i disse tilfellene jeg har funnet kvinnene vi skal bli kjent med. I ministerialboken er det i de fleste tilfellene ved dåpsattestene kun oppført barnefaren og ikke barnemoren, med noen unntak; dersom barnet var uektefødt ble begge oppført. De ugifte

¹⁵ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 22

¹⁶ Norgeshistorie, s.v. «Kirkebøker – en kilde til liv og død». 24.03.2021.

<https://www.norgeshistorie.no/kilder/bygging-av-stat-og-nasjon/K1401-Kirkeb%C3%B8ker%E2%80%93en-kilde-til-liv-og-d%C3%B8d.html>.

¹⁷ Berg, *Glemte mennesker*, 9

kvinnene som fødte barn utenfor ekteskap, har dermed vært enklere å følge enn flere andre kvinner.

Tidlig moderne tid er en mager periode å forske, kanskje spesielt ved forskning på kvinner. For å få mer kjennskap til kvinnene i tidlig moderne tid, må en oftest gå omveien om skriftlig materiale fra styresmaktene. Blant dem finner vi de normative kildene, som sier noe om hvordan samfunnet burde være, men ikke noe om hvordan det faktisk var.¹⁸ Blant de normative kildene finner vi lover og forordninger. Christian Vs Norske Lov fra 1687, som jeg i fotnotene forkorter til CV NL, ble lovbestemmelsene samlet i én lov. Jeg har brukt Christian Vs norske lovs 3. og 6. bok som kilder til min oppgave. Den 3. boken handler om «Verdslig- og Huus-Stand», mens den 6. boken handler om misgjerninger, og ble strukturert etter de 10 bud. Her er blant annet leiermålsstraffene beskrevet, men kilden forteller oss ikke om straffene ble gjennomført. Christian Vs Norske Lov er publisert av Universitetet i Oslo på deres nettsider.

Folketellingen fra 1801 er den første folketellingen i Norge som inneholder detaljerte opplysninger om innbyggerne.¹⁹ I folketellingen fra 1801 for Kongsberg sokn er det opplyst om innbyggernes alder, navn, bosted, posisjon i husholdet, ekteskapsstatus og yrke. Folketellingen er en god kilde til informasjon om enkeltpersoner på Kongsberg, og i tillegg gir folketellingen en innsikt i sosiale forhold og samfunnsstrukturen på Kongsberg på begynnelsen av 1800-tallet. Det ble derimot bare i en liten grad registrert deltidsarbeid, som for eksempel å ta inn losjerende, veve og spinne for andre. De gifte kvinnene med deltidsarbeid ble registrert som husmødre. Dersom de var fullt yrkesaktive med lønn, ble de registrert i folketellingen.²⁰ Folketelling fra 1801 er både digitalisert og gjort søkbar på Digitalarkivet og oppbevart på Riksarkivet. I tillegg har Digitalarkivet laget et omfattende Excel-ark med folketellingen, som jeg har brukt flittig. Siden det gamle Digitalarkivet måtte legges ned i juni 2019 på grunn av et sikkerhetshull, ble også folketellingen fra 1801, som i det gamle Digitalarkivet forelå i kodet versjon, tatt ned. Etter dette lagde Digitalarkivet spesialutviklede forskningsfiler for import, bearbeiding og analyse av denne tellinga på egen maskin og med egne verktøy, som Excel. I mine tabeller og figurer er personopplysningene hentet fra nettopp denne forskningsfilen.

¹⁸ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 23

¹⁹ Norgeshistorie s.v. «Folketellingen 1801». 24.03.2021. <https://www.norgeshistorie.no/kilder/grunnlov-og-ny-union/K1306-folketellingen-1801.html>.

²⁰ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 22-23

Bergkirurgens skadejournal fra 1739 for Kongsberg Sølvverk har jeg brukt i kapittel 3 for å vise til skadde bergarbeidere. Jeg har valgt å ta med kilden, selv om den er fra før tidsperioden jeg skriver om, for å vise at å være bergarbeider på Kongsberg var alt annet enn ufarlig.

Skadejournalen er gjort søkbar og publisert på Digitalarkivet. I originalt og håndskrevet format befinner kilden seg på Statsarkivet på Kongsberg.

Øivind Larsen ga ut boken *Berglege Henrik Rosted og levekårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet* i 1994. Boken tar utgangspunkt i Rosteds avhandling om sine erindringer fra Kongsberg under tittelen «Forsøg til en medicinsk Topographie over Bergstaden Kongsberg» fra 1814, publisert i det medisinske tidsskriftet *Nyt Bibliothek for Læger* i København. Rosted var ansatt som berglege ved Kongsberg Sølvverk i perioden 1792 til 1802. I avhandlingen skildrer Rosted blant annet miljøet, helse- og leveforholdene på Kongsberg, som han for det meste synes å ha vært hygienisk meget utilfredsstillende.²¹ Rosteds avhandling er blant de få samtidige beretninger om bergstadens kvinner i perioden som jeg skriver om. Rosteds ytringer kan i dag ses på som mannssjåvinistiske, men det er viktig å huske på at han har sett livet på bergstaden ut fra sin synsvinkel og fremstilt det farget av sine holdninger, og ut ifra sin medisinske utdanning, for lesere av et medisinsk tidsskrift. Kanskje disse holdningene var rådende på denne tiden? Han kom nær bergfolkene, siden han var deres lege. Derfor kan vi ikke avfeie hans ord og si at det han sier er direkte usant. Jeg skal heller gjøre et forsøk på å motbevise Rosted med andre kilder. Dr. Magnus Braaten har stått for transkriberingen av Rosteds artikkel. Boken er digitalisert og publisert på nb.no.

I *Glemte mennesker* har Berg belyst sider ved det førmoderne samfunnet på Kongsberg ved å beskrive livet til bergfamilien Bratteberg. Også han har slitt med å komme nært inn på menneskene han har studert. Berg brukte kilder som skifteprotokoller, regnskap til flere av Sølvverkets gruver og tingbøker. Jeg har ikke brukt tingbøker i min oppgave, da det ikke foreligger noen transkriberte og søkbare tingbøker og protokoller for Kongsberg prestegjeld for perioden jeg studerer. Skifteprotokoller har jeg også benyttet meg lite av. Jeg hadde et ønske om å bruke mer tid på tingbøker og skifteprotokoller, men det hadde jeg ikke mulighet til. Inspirert av Berg har jeg derimot brukt folketellinger og kirkebøker flittig. I de tilfellene jeg har brukt

²¹ Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 42-55

skifteprotokoller, har jeg brukt et skifteregister for Kongsberg byfogd, Overbergamtet og Sønnafjelske bergamt fra 1705 til 1801, for å bli bedre kjent med familiene til de enkeltpersonene jeg har studert, som Johanne Popp i kapittel 5. Skifteregisteret er gjort søkbar på Digitalarkivet. Her er skifteforretninger fra 1705 til 1801 tilgjengelige, med opplysninger om navn og ofte stilling eller stand til arvelateren, i tillegg til navn, relasjon til avdøde, alder og stillingen arving eller andre. I mange tilfeller er yrke til arvelateren og arvingen tatt med. Selve oppteignelsen av boet og skiftet er ikke søkbart.

1.4 Representativitet

I forskning arbeider vi gjerne ut ifra en tanke om at et utvalg kan være representativt for en hel gruppe, eller en hel tidsperiode. I min oppgave har jeg valgt å følge en rekke kvinner og menn fra Kongsberg, men ikke alle har vært like enkle å følge i kildene. For meg har det vært viktig å studere den fattigere delen av befolkningen på Kongsberg, og ikke de høyerestående klassen. Flere av de fattige jeg har fulgt var ugifte kvinner med barn født utenfor ekteskap. Jeg skal vurdere hvor representative kvinnene jeg følger er for Kongsberg i konklusjonskapittelet. Ved å kombinere kildemateriale fra folketellingen og ministerialboken vil jeg kunne finne ut en god del om kvinnene vi har skal følge, men ikke alt. Jeg vil ikke kunne finne ut hva de tenkte og følte, da de ikke har etterlatt seg skriftlige spor i dagbøker eller brev. I tillegg vil jeg ikke kunne finne ut om flere av kvinnene drev med deltidsarbeid, siden det bare i liten grad ble registrert i folketellingen fra 1801.

1.5 Disposisjon

Denne oppgaven består av syv kapitler, inkludert innledende kapittel og konklusjon. En viktig inspirasjonskilde til min oppgave er nettopp *Glemte mennesker* av Bjørn Ivar Berg. Oppgaven min har, slik som *Glemte mennesker*, sprunget ut av et ønske om å lære vanlige mennesker på Kongsberg bedre å kjenne og å belyse sider ved det gamle samfunnet gjennom å studere livet til bergstadens kvinner. Min oppgave vil veksle mellom formidling av fakta og data fra annen litteratur og kilder, da spesielt fra folketellingen fra 1801 og ministerialboken, og mine egne tolkninger og refleksjoner. I kapittel 3 ligger fokuset mitt på bergarbeideren, men også hans

familie, bolig, nøden som fulgte i nedgangstiden, bergstadens kostholdsvaner og vanlige sykdommer. Hvor farefullt var det egentlig å være bergarbeider, og var det kun negative sider ved arbeidet? I kapittel 4 beveger jeg meg tilbake til bergstadens kvinner og ser på giftermålmønsteret på Kongsberg. Giftet gruvesamfunnets befolkning seg tidligere enn resten av Norges befolkning? Hadde de store barneflokker, og hva skjedde med mødrene og de uekte barna deres? I kapittel 5 ser jeg på hva kvinnene arbeidet med i perioden. Hva slags arbeid var aktuelt for kvinnene i det mannsdominerte gruvesamfunnet? Og arbeidet gifte og ugifte kvinner, eller var det bare enker? I kapittel 6 undersøker jeg fattigvesenet på Kongsberg og tøyfabrikken som ble opprettet. Her kommer jeg også tilbake til enkene. I det syvende og siste kapitlet vil jeg komme med min konklusjon på oppgaven.

Kapittel 2. Bakgrunnskapittel

For å komme nærmere innpå kvinnene på Kongsberg, er det viktig å se på hvordan forholdene på Kongsberg var i perioden. Siden det er skrevet lite om kvinner i gruvesamfunn i Norge, mener jeg det også er interessant å se på kvinner i andre gruvesamfunn i Skandinavia. I første del vil jeg se på innskrenkningen av driften ved Sølvverket i perioden, som også må ha påvirket kvinnene. Deretter vil jeg se på kvinner i bergsamfunnet i Falun og Jäders bruk i Sverige på 1700-tallet og starten av 1800-tallet. Likheter og forskjeller mellom kvinnene på Kongsberg og i Falun og Jäders bruk skal jeg drøfte videre i kapittel 5 og 6.

2.1 Innskrenkning av driften ved Sølvverket

Sølvverket var viktig for økonomien til Danmark-Norge, men i perioder hvor Sølvverket var ulønnsom for den dansk-norske staten kom det ordrer om innskrenkninger. Dersom statens behov for sølv økte, fikk Sølvverket beskjed om å utvide driften. Virksomheten kunne med andre ord styres, men det kunne ikke nødvendigvis sølvfunnene; de var nesten alltid preget av tilfeldigheter. Ifølge Dyrvik skulle det vise seg å slå sterkt tilbake på arbeiderne.²² Sølvverkets ekspansjon og økte arbeidsstokk resulterte i at Kongsberg var Norges nest største by befolkningsmessig i 1769, og den største byen på Østlandet, med sine 8086 innbyggere. De aller fleste innbyggerne, rundt 85 prosent, var en del av bergarbeiderklassen. 5 prosent av befolkningen regnes som elite i folketellingen, 3 prosent var håndverkere, 5 prosent tjenere og dagleiere og 2 prosent hospitallemmer og vanføre.²³ Befolkningen på Kongsberg i perioden kan grovt sett deles inn i tre grupper: arbeidere, betjenter og borgere.²⁴

I femårsperioden 1771 til 1775 gikk Sølvverket med et gjennomsnittlig underskudd på 79 700 riksdaler i året.²⁵ Det ble også produsert gjennomsnittlig 24 800 mark sølv per år.²⁶ Det verste året var 1775, hvor underskuddet økte til 158 000 rd og produksjonen av sølv var på kun 19 785

²² Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 298

²³ Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 46-53

²⁴ Engeseth, «Løkkene var viktig for husholdningen», 76

²⁵ Riksdaler vil jeg forkorte til rd fremover.

²⁶ Mark er en gammel nordisk masseenhet. I Norge ble den brukt som masseenhet for gull og sølv frem til innføringen av metersystemet i 1875. I 1734 var en mark regulert til 249,055 g. 1 mark var verdt 1/2 pund eller 16 lodd.

mark. Underskuddet sank noe i 15-årsperioden fra 1776 til 1790, hvor underskuddet per år gjennomsnittlig var på 22 260 mark og sølvproduksjonen gjennomsnittlig var på 22 269 mark i året. Den lille reduksjonen av underskuddet kom av en innskrenking i arbeidsstyrken ved Sølvverket. I perioden 1770 til 1790 minket driftsutgiftene med 19-20 prosent, mens arbeidsstyrken ble redusert med rundt 40 prosent, fra 4209 arbeidere i 1770 til 2607 i 1790. Allerede 25. juni 1778 ble det utedt et kongelig reskript med flere innskrenkinger ved Sølvverket. Sølvverkets arbeidsstokk skulle innskrenkes til høyst 2500 mann, inkludert stigere og alle bergarbeidere, arbeidere i pukkverkene, smeltehyttene, jernhammer og kullebunner. Den dugelige delen av arbeidere som var nødt til å avskjediges skulle anvises arbeid ved Blaafarveværket på Modum, eller skaffes levevei på en annen måte. Late og udugelige arbeidere skulle avskjediges uten nåde. De svake eller gamle arbeiderne med rett til pensjon, skulle også avskjediges.

Den store reduksjonen av bergarbeidere førte ikke til så stor nedgang i driftsutgiftene. Pensjon for de avskjedigede arbeiderne, i tillegg til de mange kostbare nye anleggene, førte i gjengjeld til en økning i driftsutgiftene. Vedlikehold og modernisering av de gamle gruveanleggene var også en kostbar affære. De ble også bevilget bonuser til Sølvverkets funksjonærer, selv om Sølvverkets drift var inne i en nedgangstid, som igjen ble kostbart for Sølvverket. Den store reduksjonen av bergarbeidere var en viktig årsak til at sølvproduksjonen sank etter 1770.²⁷ Sølvproduksjonen fortsatte å synke etter 1790. Selv om arbeidertallet var 2-3 ganger så stort og utgiftene mer enn fem ganger så store i slutten av 1790-årene enn i starten av 1700-tallet, var produksjonen av sølv nærmest identisk med det den hadde vært i begynnelsen av århundret. I 1796 var underskuddet på 184 875 rd 64 skilling, mens produksjonen av sølv var på kun 16 211 mark.²⁸ I 1800 sank underskuddet til 117 191 rd 63 sk, og produksjonen av sølv sank til 11 473 mark. Inntektene til Sølvverket sank fra 382 004 rd 39 sk i 1796 til 282 540 rd 64 sk i 1800. Årsaker til at sølvproduksjonen, inntektene og underskuddet sank i 1800 var på grunn av forordningen fra kongelig reskript av 12/6 1799, hvor Overbergamtet fikk befaling om å innføre flere innskrenkinger ved Sølvverket. I 1799 og de følgende årene ble flere gruver, skjerp og

²⁷ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 153-161

²⁸ Skilling vil jeg forkorte til sk fremover.

pukkverk dermed nedlagt.²⁹ Dette var begynnelsen på slutten. Innskrenkingen kan ha vært en av hovedgrunnene til at Kongsberg opplevde en befolkningsnedgang fra 8086 innbyggere i 1769 til 6811 innbyggere i 1801. Det var en nedgang på 1275 personer.³⁰

I 1801 hadde håndverkerklassen økt til 11 prosent, mens bergarbeiderklassen hadde sunket til 51 prosent.³¹ I løpet av 30 år gikk Kongsberg fra å være Norges nest største by til å bli Norges fjerde største by. Nedgangstiden kulminerte med nedleggelsen av Sølvverket i 1805.³² Totalt 1760 arbeidere ble avskjediget i 1805, hvorav 195 var ansatt som dagarbeidere og håndverkere. Fra 1770 til 1805 hadde dermed arbeidsstokken sunket med 2240 arbeidere.³³ Selv om Sølvverket ble nedlagt i 1805, var det aldri helt nedlagt. På statens regning fortsatte driften ved Juliane Marie gruve, i tillegg til driften ved noen pukkverk og ved smeltehytta. Sølvverket ble offisielt gjenopptatt 22. april 1816, men som et lite bergverk sammenlignet med det Sølvverket som en gang var.³⁴

2.2 Kvinner i gruvesamfunn i Skandinavia

Det er skrevet lite om kvinner i gruvesamfunn i Norge. For å finne ut mer om kvinner i gruvesamfunn har jeg valgt å se på doktoravhandlingen *Exploring the Mores of Mining: The oeconomy of the Great Copper Mine, 1716–1724* til Hedvig Widmalm og boken *Genus och producentroll: Kvinnoarbete inom svensk bergshantering, exemplet Jäders bruk 1640-1840* av Anders Florén. Jeg kommer til å sammenligne deler av min oppgave med hva Widmalm og Florén skriver om gruvesamfunnet Falun og Jäders bruk. Hedvig Widmalm har en doktorgrad i økonomisk historie fra Uppsala universitet. Hun har tidligere vært ansatt som universitetslektor ved Stockholms universitet, og er nå ansatt som forsker ved Ekonomisk-historiska institutionen i Uppsala. Anders Florén disputerte i 1987 med avhandlingen *Disciplinering och konflikt*, og ble etter det ansatt som forsker og universitetslektor ved historisk institutt ved Uppsala universitet. I

²⁹ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 164-165

³⁰ Folketellingen 1801 for Kongsberg

³¹ Kristoffersen, «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød», 66

³² Berg, *Glemte mennesker*, 136

³³ Hervig, *Avskjedigelsesmannfall*, 18

³⁴ Berg, *Glemte mennesker*, 136

1997 ble han utnevnt til forskningsleder for Dalarnas forskningsråd, og i 2000 ble han utnevnt til professor i historie ved Uppsala universitet.

Widmalm undersøker i sin avhandling den store kobbergruven i Falun i de to første tiårene av 1700-tallet. Gjennomføringen av en rekke økonomiske reformer i 1716 og den påfølgende kongelige kommisjonen i 1724 utgjør de viktigste kildene som er studert her. Jeg har fokusert på kapittelet «Women's work at the Great Copper Mine», hvor Widmalm presenterer et sammendrag av hvordan tidligere historikere har diskutert kvinnearbeid i de store kobbergruvene, så vel som arbeid ved andre svenske gruver, i perioden 1716 til 1724. Dette er kombinert med statistikk om forholdet mellom menn og kvinner i Falun, og hvilke måter kvinnene her kunne tjene til livets opphold. En av Widmalms kanskje viktigste kilder er en kilde fra gruveinspektøren Anders Swab, som er en transkripsjon av et møte ved gruvedriften i 1718. Falun var et gruvesamfunn med en stor kobbermalforekomst, mens Kongsberg var et gruvesamfunn med stor sølvforekomst. Falun og Kongsberg hadde omtrent samme folketall; I 1749 hadde Falun en befolkning på over 6700 mennesker, noe som gjorde Falun til stor by etter svensk standard, mens Kongsberg hadde et innbyggertall på 6811 i 1769 og var Norges nest største by befolkningsmessig. Den kvinnelige befolkningen var større enn den mannlige befolkningen i Falun, selv om byen opplevde stor tilstrømning av mannlig arbeidskraft. Her er det interessant å se på forskjellene når det gjaldt kjønnsproporsjonene, for Kongsberg opplevde et stort mannsoverskudd på 1770-tallet. På grunn av forurensningen av jorden, som følge av gruvedriften, var det vanskelig for gruvearbeidernes koner å holde kjøkkenhager i Falun.³⁵ Slik var det ikke på Kongsberg. Ifølge berglegen Rosted var det et «frugtbringende Jordsmon» på Kongsberg. Da Sølvverket først ble anlagt fikk også enhver bergarbeider tildelt et lite jordlodd eller en løkke, men som vi skal se videre mistet mange disse utover på 1700-tallet.³⁶ I begge gruvesamfunnene ble det opprettet tøyfabrikker for å lette på nøden som oppsto blant bergstadens kvinner. Det skal vi se mer på i kapittel 6. Det var få alternativer for å forsørge seg selv hvis man ikke jobbet med noe relatert til gruven i Falun, og kvinnene var nødt til å arbeide utenfor husholdningen for å overleve. Gruvearbeidernes enker, koner og døtre ble utestengt fra å arbeide i gruvene, men i praksis kan de ha jobbet i gruven som såkalte «gruvpigor», som var den

³⁵ Widmalm, *Exploring the Mores of Mining*, 93

³⁶ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 13

kvinnelige ekvivalenten av den mannlige «gruvdrängar». De arbeidet også med malmtransport og annet dagarbeid.³⁷ Som vi skal se i kapittel 5, var kvinnene på Kongsberg i enda større grad utestengt fra gruvedriften enn kvinnene i Falun var. Bergmannsekene i Falun mottok kun pensjon dersom mannen omkom i gruvene. Dette var annerledes enn på Kongsberg, hvor enkene fikk pensjon selv om mannen deres avgikk med døden av andre årsaker enn arbeidsrelaterte dødsfall.³⁸

I sin bok undersøker Florèn kvinnearbeidet ved svenske bergverk, hvor han tar spesielt for seg Jäders bruk, som var et jernverk i Jädersbruks samhälle i Arboga kommune, i perioden 1640 til 1840. Videre skriver Florèn om kjønn og klasse som sosiale systemer for fordeling av makt og arbeidsoppgaver i jernproduksjonen, husholdets struktur og funksjon i Jädersbruk i perioden.³⁹ Fra midten av 1500-tallet begynte den svenske regjeringen å vise en økende interesse for landets produksjon av jern og i enda større grad av edlere metaller som kobber og sølv. Bergverksdriften fikk sitt eget embetsverk i bergkollegiet, slik det også var i Norge. Ved Jäders bruk drev de med utvinning av råjern.⁴⁰ Råjern vil si jern med varierende innhold av karbon og andre grunnstoffer. Temperaturen i masovnen ble brakt opp så høyt at jernet smeltet og kunne dermed tappes ut av ovnen. For å gjøre det trengtes en stor mengde malm og kull. Masovnen leverte råjern, som ikke uten videre lot seg smi og herde. Derimot lot det seg støpe. Råjern er også et utgangsmateriale for stålproduksjon.⁴¹ Mange jernverk drev ganske allsidig produksjon av ulike jernvarer, mens sølvet fra Kongsberg ble derimot brukt til å produsere mynter.⁴² Jern var ikke bare nødvendig for våpen, men store mengder ble også brukt til å forsyne de voksende handelsflåtene med skip og de voksende byene med hus. I løpet av 1600-tallet ble Sverige en ledende jernprodusent i Europa, noe som betydde at landet tidlig ble integrert i det europeiske verdensmarkedet som dukket opp på denne tiden.⁴³ Også kvinnene i Jäders bruk deltok i arbeidet ved masovnene. Kvinnejobber eksisterte også i andre deler av arbeidsprosessen, som knusing av jernmalmen i

³⁷ Widmalm, *Exploring the Mores of Mining*, 141-160

³⁸ Widmalm, *Exploring the Mores of Mining*, 141-160

³⁹ Florèn, *Genus och producentroll*, 13-14

⁴⁰ Florèn, *Genus och producentroll*, 23-24

⁴¹ Store norske leksikon, s.v. «Jern,» av Haraldsen, Kofstad og Pedersen. 13.05.2021. <https://snl.no/jern>

⁴² Norgeshistorie, s.v. «Nye næringer: Trelast og bergverk,» av Finn Erhard Johannessen. 13.05.2021.

<https://www.norgeshistorie.no/kirkestat/1105-nye-naringer-trelast-og-bergverk.html>

⁴³ Florèn, *Genus och producentroll*, 142

passende store biter.⁴⁴ Ikke mange kvinner fikk her hjelp fra fattigkassen. I Jäders bruk ble det opprettet en fattigkasse i 1747, og mottakerne av almisser fra fattigkassen var i stor grad kvinner. Det var likevel særdeles få kvinner som fikk hjelp fra fattigkassa, og det var ikke mulig å leve av det en fikk fra fattigkassa alene.⁴⁵ Også i Jäders bruk ble det opprettet en fabrikk, som også var helt eller delvis knyttet til et fattighus. Sannsynligvis var enkene i høy grad involvert i kardproduksjonen. Samfunnet ved Jäders bruk var lite, mindre enn bergsamfunnet på Kongsberg. I perioden 1664 til 1824 bestod også mesterhusholdningen i gjennomsnitt mellom fire og seks personer. Husholdningen til svennene var mindre enn mesternes. I gjennomsnitt besto den av tre personer i den samme perioden. Barnekullene var små, og de færreste hadde tjenestepiker.⁴⁶ Ifølge Rosted besto familiene på Kongsberg på starten av 1800-tallet av en mann, kone og flere barn, gjerne tre til fire eller flere.⁴⁷ Familie- og husholdningsstrukturen på Kongsberg besto derimot ikke nødvendigvis kun av den biologiske kjernefamilien.⁴⁸ I folketellingen fra 1801 er det oppført 1343 adresser på Kongsberg, hvorav det gjennomsnittlig bodde 5,1 personer på hver adresse. Det kan dermed se ut til at husholdningen på Kongsberg var lignende mesterhusholdningen, mens husholdningen til svennene var mindre.

Ole Martin Lefsaker Sakrisvold skriver i sin hovedoppgave *Reallønn for strevet? En undersøkelse av rørosarbeidernes levestandard 1800 – 1830* fra 2017 om arbeiderne ved Røros Kobberverk og deres levestandard, hvor han også tar for seg husdyrholdet på Røros. Hans studie inkluderer ikke barn og kvinner, kun menn.⁴⁹ Göran Rydén skriver om to svenske reisende, Anton Swab og Nils Psilanderhielm, i artikkelen «Med svenska ögon på Røros och den norska kopparhanteringen». Swab og Psilanderhielm var to menn godt forankret i den svenske statsadministrasjonen, som 27. mars 1725 møttes på Røros Kobberverk. Målet med reisen var å produsere en «Historie om uti Norge eksisterer for tiden Silfwer, Koppar og Jern Bergwercker».⁵⁰ I denne beretningen nevner de også kun mannlige bergarbeidere. Jeg har valgt å se på Sakrisvold sin hovedoppgave og Rydén sin artikkel for å få et lite innblikk i leveforhold og

⁴⁴ Florèn, *Genus och producentroll*, 32

⁴⁵ Florèn, *Genus och producentroll*, 91-93

⁴⁶ Florèn, *Genus och producentroll*, 61-64

⁴⁷ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22

⁴⁸ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 33

⁴⁹ Sakrisvold, *Reallønn for strevet?*, 16

⁵⁰ Rydén, «Med svenska ögon på Røros och den norska kopparhanteringen», 164-165

husdyrhold på Røros, selv om ingen av dem skriver om kvinnene på Røros. Ifølge Sakrisvold kunne en stor beholdning av husdyr som storfe, småfe og hester, både bidra direkte til naturalhusholdningen gjennom produkter, og indirekte gjennom å skaffe en biinntekt til en familie. Husdyrene var en viktig del av den personlige økonomien på Røros. Sakrisvold argumenterer for at besetningen er relevant for å bedømme levestandarden for arbeiderne på bergstaden. Videre refererer Sakrisvold til Finn Birger Larsen sin undersøkelse av Røros fra 1981, hvor Larsen kom fram til en generell nedgang i husdyrhold på 1700-tallet for både hyttarbeidere og gruvearbeidere. Andelen kyrslag per person sank fra 10,25 i perioden 1722 til 1742, til 6,53 i 1797 til 1805 for hyttarbeidere og fra 6,73 til 3,46 for gruvearbeidere i samme tidsrom. Kyrslag er her et mål på en samling husdyr, hvorav 1 kyrslag = 1 ku = ½ hest = 6 småfe. Det var altså en total nedgang i besetningene i løpet av 1700-tallet, men fortsatt eide hver gruve- og hyttarbeider i gjennomsnitt henholdsvis 3,46 og 6,53 kyrslag rundt år 1800.⁵¹ Swab og Psilanderhielm beskriver Røros som et sted som ligger i en dal mellom fjellene.⁵² Som vi senere skal se var det flere kuer på Røros enn på Kongsberg. En av grunnene til det kan ha vært at Røros lå mer avsidesliggende til enn Kongsberg, uten gårder rundt byen. Derfor var arbeiderne i større grad nødt til å ha en egen ku for å kunne brødfø seg selv og sin familie. Kongsberg lå derimot ikke langt unna bergarbeider- og bondebygdene Sandsvær. I tillegg var det ikke langt å dra til Drammen for å handle varer. Vi skal se at løkkene likevel var viktige for de på Kongsberg som var så heldige å ha en, spesielt i kriseår. Videre skriver Swab og Psilanderhielm at Røros var et lite sted, hvor det bodde 1140 personer «med deras familjer, förutom betienter».⁵³ Røros befolkning bestod av tre grupper; hvorav 400 var gruve- og hyttarbeidere, 460 var leverandører av ved og kull til gruvene og hyttene og 280 «förbönder».⁵⁴ Det bodde og arbeidet ved gruvene langt færre folk på Røros enn på Kongsberg.

⁵¹ Sakrisvold, *Reallønn for strevet? En undersøkelse av rørosarbeidernes levestandard 1800 – 1830*, 83-84

⁵² Rydén, «Med svenska ögon på Røros och den norska kopparhanteringen», 164-165

⁵³ Rydén, «Med svenska ögon på Røros och den norska kopparhanteringen», 164-165

⁵⁴ De ble kalt for förbönder fordi de kjørte «foror», som var lass med hest og slede vinterstid.

Kapittel 3: Bergarbeidernes slette kår

Vi kan ikke ta for oss bergstaden og dens kvinner uten å først ta for oss deres kanskje viktigste og mest tallrike gruppe menn, nemlig bergarbeideren.⁵⁵ Bergarbeiderne på Kongsberg var en del av arbeiderklassen og levde i en tid hvor de aller fleste i Norge levde og arbeidet som bønder. I dette kapittelet vil jeg drøfte de viktigste forskjellene mellom bergarbeiderbefolkningen og jordbruksbefolkningen. Mens bonden produserte det meste han trengte, måtte bergarbeideren på den andre siden kjøpe alt. Flere bergarbeiderfamilier var likevel så heldige at de eide en løkke. Videre skal jeg derfor drøfte hvor viktig løkken var for en bergarbeiderfamilie, og vi skal se på bergarbeiderne og deres familiers bolig. Mat var i lengre perioder en mangelvare på Kongsberg. Mot slutten skal jeg drøfte hvordan matmangelen påvirket levekårene på Kongsberg, og hvordan det gikk å fø befolkningen.

3.1 Bergarbeiderne – en del av arbeiderklassen

På 1700- og 1800-tallet utgjorde jordbruksbefolkningen rundt 90 prosent av den norske befolkningen.⁵⁶ I den samme perioden var 90 prosent av den norske befolkningen bosatt på landsbygda. Jordbruk og husdyrhold i kombinasjon med inntekter fra andre næringer, også kalt for mangesysleri, preget den norske landsbygda.⁵⁷ De aller fleste nordmenn produserte dermed mesteparten av den maten de skulle spise, og ulla til klærne. Selv de bøndene som hadde lønnet arbeid en del av året, brukte stort sett kontantene til å betale skatter med, og eventuelt til å kjøpe seg en borse, krutt og salt. Bare befolkningen som var knyttet til bergverkene var nødt til å kjøpe alt de skulle leve av.⁵⁸

Dyrvik argumenterer for at Kongsberg var den mest særmerkede av de norske byene på 1700-tallet. Hovedgrunnen til det var den store andelen av arbeidere.⁵⁹ Historikeren Edvard Bull har fremholdt at den delen av den norske arbeiderklassen som bergverksarbeiderne tilhører, er vokst frem fra husmannssystemet. Ifølge Bjørn Ivar Berg er dette bare en del av sannheten. På

⁵⁵ Berg, *Glemte mennesker*, 120-121

⁵⁶ Dyrvik, *Norsk økonomisk historie 1500-1800*, 133

⁵⁷ Dyrvik, *Norsk økonomisk historie 1500-1800*, 150–153.

⁵⁸ Bull, *Arbeiderklassen i norsk historie*, 27-28

⁵⁹ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 286-287

Kongsberg hadde mange bergarbeidere sine familierøtter i innvandrede tyske bergmannsslekter. I Bergs bok om bergmannslektene Bratteberg og Rabenstein på Kongsberg framgår det at Anna Rosina Rabenstein var av tysk bergmannslekt og passer dermed til Bergs beskrivelse, mens Mikkel Bratteberg og hans familie har sprunget ut av husmannsvesenet på Hedemarken og passer bedre til Bulls beskrivelse. Familien Bratteberg og Rabenstein representerer dermed de to typiske sosiale bakgrunnene for rekruttering til bergarbeiderne i Norge.⁶⁰

3.2 Løkkene utenfor bergstaden

Da Sølvverket ble anlagt fikk alle bergarbeiderne tildelt enten en liten jordlodd eller en gressløkke.⁶¹ Flere av løkkene hørte også til gården Dyrmyrs grunn. Blant dem var løkkene på Raumyr og Sulusåsen på Kongsberg. De som drev disse løkkene, betalte leie til Dyrmyr gård. De største, beste og dyreste løkkene lå på flata på Raumyr.⁶² Løkkene besto av små jordstykker hvor folk dyrket alt fra gress til å føre sine husdyr, til korn eller andre vekster. De fleste løkkene ble unyttet til dyrking av grønnsaker til eget bruk.⁶³ Berg viser til manntall over Sølvverkets arbeidere fra 1797, som viser at rundt en tredjedel av alle bergarbeiderfamiliene, som tilsvarte rundt 500 gruvearbeiderfamilier, eide en ku.⁶⁴ Her er det viktig å merke seg at ikke alle av Sølvverkets arbeidere bodde på Kongsberg. Vi skal senere se at mange arbeidere bodde i områdene rundt Kongsberg, som i Hedenstad. Det bodde langt færre folk på Røros enn på Kongsberg, men likevel var det flere som eide enten en eller flere kuer på Røros enn på Kongsberg. Som vi har sett kunne en stor beholdning av husdyr bidra direkte til naturalhusholdningen gjennom produkter, og indirekte gjennom å skaffe en biinntekt til familien. Husdyrene var en viktig del av den personlige økonomien på Røros, fordi kuer ga melk i sommerhalvåret, sauer ga ull, mens hester og okser kunne brukes som trekkdyr. Sakrisvold argumenterer for at besetningen er relevant for å bedømme levestandarden for arbeiderne på bergstaden. Videre refererer Sakrisvold til Finn Birger Larsen sin undersøkelse av Røros fra

⁶⁰ Berg, *Glemte mennesker*, 34

⁶¹ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 13

⁶² Lokalhistoriewiki.no, s.v. «Løkkene på Dyrmyrs grunn,» av Dag Kristoffersen. 25.02.2021.

https://lokalhistoriewiki.no/wiki/L%C3%B8kkene_p%C3%A5_Dyrmyrs_grunn

⁶³ Engeseth, «Løkkene var viktig for husholdningen», 72-75

⁶⁴ Berg, *Glemte mennesker*, 100

1981, hvor Larsen kom fram til en generell nedgang i husdyrhold på 1700-tallet for både hyttarbeidere og gruvearbeidere.⁶⁵ En av grunnene til at flere eide kuer på Røros kan være fordi Røros lå mer avsidesliggende til enn Kongsberg, uten gårder rundt byen. Derfor var arbeiderne i større grad nødt til å ha en egen ku for å kunne brødfø seg selv og sin familie. Utenfor Kongsberg lå med bergarbeider- og bondebygdene Sandsvær. I tillegg var det ikke langt å dra til Drammen for å handle varer. Vi skal likevel se at i perioder var ikke det nok for befolkningen på Kongsberg å bo i nærheten av bondebygder og handelstedet Drammen for å få nok mat. I starten av 1773 slet mange på Kongsberg med matmangel, som førte til sult og død.⁶⁶ Ifølge Berg utgjorde kua og løkkene fremfor alt jordnære og matnyttige verdier, men de ga i tillegg familien status som representanter for det mindretallet i byen som eide jord.⁶⁷ Ifølge Berg brukte også bergstadens elitegrupper de største løkkene som landsteder.⁶⁸ Det fantes også enkelte løkker som er så store at det kan avles nok korn til en hel husholdning.⁶⁹ Løkkene ga trolig en bergfamilie godt med grønnsaker i et normalår, men de ble nok ikke selvforsynte av den grunnen. Som vi skal se var kornet den viktigste delen av føden, ikke grønnsaker. Ifølge Rosted dyrket befolkningen kjørvæl, spinat, snittbønner, agurk og sukkererter.⁷⁰

Sølvverkets ledelse ønsket kontroll over løkkene, og den viktigste grunnen var at Sølvverket var avhengig av tilgang på trevirke til bruk i smeltehytta og fyrsetting, men også til materialer til stiger, renner, vannhjul og husbyggingen i byen. Sølvverkets ledelse var redde for at Sølvverket ville miste verdifull skog dersom de ikke tok kontroll over løkkeryddingen. Ifølge Engeseth kom det i løpet av hele 1700-tallet påminnelser om at en ikke måtte rydde løkker i områder der det forekom verdifull skog. Likevel så Sølvverkets ledelse mildt på den ulovlige ryddingen. En av grunnene kan være at løkkehødet ga viktig tilskudd av mat til husholdningen.⁷¹ Som vi senere skal se kunne en løkke komme godt med i kriseår. De som ikke eide løkker var helt avhengige av mennenes lønninger fra bergverket. Dette gjorde familieøkonomien ekstra sårbar.⁷²

⁶⁵ Sakrisvold, *Reallønn for strevet? En undersøkelse av rørosarbeidernes levestandard 1800 – 1830*, 83-84

⁶⁶ Berg, *Glemte mennesker*, 56

⁶⁷ Berg, *Glemte mennesker*, 153

⁶⁸ Berg, *Kulturminnet Kongsberg sølvverk*, 11–17

⁶⁹ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 14

⁷⁰ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 25

⁷¹ Engeseth, «Løkkene var viktig for husholdningen», 72-74

⁷² Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 171

Overbergamtet mottok et brev fra Rentekammeret i København i 1726, hvor det sto skrevet at de som eide løkker på Kongens Grunn, skulle ilegges en årlig avgift på 4 til 48 sk i årlig leie. Avgiften ble bestemt ut ifra løkkenes kvalitet og størrelse. Sølvverkets årlige inntekt av løkkene utgjorde til sammen 18 rd og 36 sk i tidsrommet 1736-1757. Den første fortegnelsen over løkker og eiere ble nedtegnet i 1734. Løkkekartet fra 1796 viser at løkkene på Kongens Grunn strakte seg over en stor strekning; fra nede ved Lågen, til kronen i Håvet og Veungsdalen i syd. I 1736 ble det registrert 177 løkker, mens antallet hadde steget til 260 løkker i 1797.⁷³ Om det var medregnet løkkene utenfor Kongsberg, skriver ikke Engeseth. Ifølge Hervig eide totalt 381 av 1760 arbeidere ved Sølvverket enten en løkke eller en plass i 1805. Det tilsvarer 21 prosent av arbeiderne. Da hadde antall løkker sunket til 93, og av dem lå kun to utenfor Kongsberg. 1222 av 1760 bergarbeidere bodde på Kongsberg, og av dem hadde kun 148 personer noe jord. Det tilsvarer 12 prosent av bergarbeiderne fra Kongsberg Størsteparten av bergarbeiderne som hadde jord bodde dermed utenfor Kongsberg. Av dem hadde 98 personer i Sandsvær og 64 personer i Nummedal, to nærliggende bygder, jord.⁷⁴ Løkkevesenet som institusjon under Sølvverket opphørte etter 1797. I 1798 sendte Rentekammeret et brev til Overbergamtet der det heter at løkkeeierne kunne kjøpe løkkene for en rd per hver fjerde sk de betalte i leie.⁷⁵ Ut ifra kildene kan det se ut til at ikke alle som hadde en løkke å drive faktisk eide den. Det kan se ut til at flere drev en løkke på Kongens Grunn, som med andre ord tilhørte Sølvverket, og for at de kunne drive den var de nødt til å betale en leieavgift.

Løkkene sto høyt i pris, og ikke alle arbeiderfamiliene hadde råd til å beholde dem. Dermed ble de overtatt av Sølvverkets betjenter eller byens bedrestilte utover på 1700-tallet.⁷⁶ Rosted skriver at «Men Tid efter anden ere disse Løkker enten formedelst Trang eller ved Dødsfall blevne afhændede til Sølvverkets Betiente eller de mere Formuende».⁷⁷ Gjennom skiftefortegnelser får vi vite at familien Bratteberg eide en ku og en løkke i Stertebakke, som lå et lite stykke utenfor bykjernen. Siden mange løkker ble overtatt av byens bedre stilte på 1700-tallet kan det bety at

⁷³ Engeseth, «Løkkene var viktig for husholdningen», 72-74

⁷⁴ Hervig, *Avskjedigelsesmannfall*, 17

⁷⁵ Engeseth, «Løkkene var viktig for husholdningen», 77

⁷⁶ Berg, *Kulturminnet Kongsberg sølvverk*, 11-17, Berg, *Glemte mennesker*, 100

⁷⁷ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 13-14

familien Bratteberg var godt stilt, selv om de var bergarbeidere.⁷⁸ I 1780 kjøpte Hans M. Bratteberg ei løkke i Stertebakke, i nærheten av løkken som faren hadde anskaffet seg noen år tidligere. Kjøpesummen var på 208 rd, og ifølge Berg må det ha vært en temmelig stor løkke som Hans kjøpte. Da Hans kjøpte løkka var han ungkar, tjente godt gjennom jobben ved Sølvverket og var godt forsynt med kornvarer fra magasinet.⁷⁹

Løkkedriften og jordeiendom ble direkte knyttet til nedleggelsen av Sølvverket og oppsigelsene som fulgte. Sølvverksledelsen så at det gikk mot masseoppsigelser i 1804, og de mente at en bergarbeider med jord ville stå sterkere ved en eventuell oppsigelse enn en bergarbeider uten jord. Bergarbeiderne som hadde nok jord til å fø tre til fire kyr ble sagt opp først.⁸⁰

3.3 Bergarbeidernes bolig

Gjennom 1700-tallet var det bestandig bolignød på Kongsberg.⁸¹ De aller fleste bergarbeiderne bodde på Kongsberg, men mange bergarbeidere bodde også på små plasser i bygdene nærmest byen. I nabodistriktet Sandsvær bodde både bergarbeidere og bønder. I Øvre Sandsvær, som ligger nærmest Kongsberg, var de fleste mennene bergarbeidere. Ytre Sandsvær besto derimot mest av bønder og husmenn, kun fåtall var bergarbeidere.⁸² I området vest for elven Lågen, som i dag kalles for Vestsiden, bosatte de første bergarbeiderne seg på Kongsberg.⁸³ Senere ble byen utvidet til å også omfatte østsiden av Lågen, som ble bundet sammen av en bru over Lågen. Bildet på forsiden av min oppgave, en faksimile av et maleri av H. Eegberg, viser arbeiderboligene på Kongsberg i 1735, som befant seg på Vestsiden av Kongsberg i nærheten av kirken. Her ser vi at arbeiderboligene er plassert svært tett. Rosted beskriver bergarbeidernes levemåte på Kongsberg som kummerlig i forhold til andre statsborgere. Den alminnelige gruvearbeider holdt til i en liten tømret stue. De fleste av disse små tømmerstuene inneholdt bare ett rom, utstyrt med en ovn og et vindu. I dette rommet holdt hele familien til. Rommet tjente

⁷⁸ Berg, *Glemte mennesker*, 100

⁷⁹ Berg, *Glemte mennesker*, 103-104

⁸⁰ Engeseth, «Løkkene var viktig for husholdningen», 77

⁸¹ Bull, *Arbeiderklassen i norsk historie*, 24

⁸² Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 49

⁸³ Engeseth, «Løkkene var viktig for husholdningen», 72

både som stue, kjøkken og soverom.⁸⁴ Hvis vi ser på arbeiderboligene som H. Eegberg har malt, synes jeg ikke de ser så små ut at de kun består av ett rom. Ifølge Rosted var bergarbeidernes små hus preget av mangel på orden og renslighet, som Rosted ga «(...) Qvindernes medfødte Ulyst til Arbeide og Virksomhed», fattigdom og de mange barna skylder for.⁸⁵ I tillegg skrev Rosted at «Qvindernes umaadelige Hang til Lediggang og Ørkesløshed gjør dem uskikkede til huusligt Arbeide».⁸⁶

I Bergs bok *Glemte mennesker* om bergmannslektene Bratteberg og Rabenstein på Kongsberg får vi se at Mikkel Bratteberg kjøpte seg en tomt på Nymoen på østsiden av Lågen. Tomten lå på gården Dyremyrs grunn, i Skolegata 9. Trolig har huset en kjerne og elementer av fasaden fra Mikkel sin tid, selv om det trolig ble både ombygget og utvidet i dybden en gang på 1800-tallet. Tomten på 328 kvadratmeter, som var 9 meter bred mot gata og 40 meter lang, eksisterer fremdeles uendret. I 1746 søkte han tillatelse om å bygge et lite hus på tomten. Huset til Mikkel og familien besto av to etasjer og en kjeller, hvorav kjelleren befant seg under stua. Huset var utstyrt med hele tre kakkelkover, hvorav den ene befant seg i første etasje i stuen, mens de to andre befant seg i andre etasje, i kammerset og salen. I første etasje lå det også et kjøkken med et åpent ildsted. Huset var ikke stort etter vår standard, men det var likevel det største huset i gaten. Berg viser til branntaksten fra 1807, hvor huset målte 6,9 meter i lengden og 3,8 meter i bredden, som gir en grunnflate på 26 kvadratmeter. Det var trolig utvendige mål, og med bredden på tømmerveggene vil det si at huset var noen kvadratmeter mindre. Ifølge Bergs beregninger var trolig boflaten med to etasjer på ca. 48 kvadratmeter, minus innvendige vegger. Ifølge Berg var huset av en god standard for en arbeiderbolig etter datidens mål. Huset som i dag står i Skolegata 9, som vi ser på bildet under, mener Berg at har mange fellestrekk med familien Bratteberg sitt hus. Tomten kostet Mikkel 19 ½ rd og grunnleien var på 12 sk årlig. Dette kalles for bygsling, og var vanlig på Kongsberg. I eldre tider var det den vanligste formen for jordleie.⁸⁷

⁸⁴ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22

⁸⁵ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22

⁸⁶ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 23

⁸⁷ Berg, *Glemte mennesker*, 48-49

Bilde 1: Skolegata 9 anno 2005

Kilde.: Faksimile fra *Glemte mennesker*, side 50.

Hans Bratteberg, sønnen til Mikkell og Anna Rosina, flyttet inn på en gård med en romslig bergmannsbolig i Gamlegrenda, som vi i dag kaller for Gamlegrendåsen. Hans flyttet inn i boligen til sin svigerfar, gamle pukkstigeren Ole Christoffersen Stavlum, før han giftet seg med piken Maren Elisabeth Olsdatter Stavlum i 1784. Både moren og faren til Hans sin kone, Maren Elisabeth, fortsatte å bo sammen med dem i sin alderdom. Da Hans tok over huset var tross alt svigerfaren i sekstiårsalderen, og både svigermor og svigerfar hadde en sviktende helse. Huset var en åttelaftet tømmerbygning med teglsteinstak over to etasjer. Eiendommen hadde både

gress- og urtehage, i tillegg til et firelaftet fôrhus og ei matbu.⁸⁸ Det ser også ut til at huset til Hans og faren Mikkel Bratteberg var en god del større enn de fleste andre bergarbeideres hus, skal vi tro Rosteds beretninger fra samme periode.

Ifølge Bull hadde mange familier også en losjerende, som bodde i en liten krok i denne stuen.⁸⁹ Å ha en losjerende var en nødvendig inntekt for flere familier, kanskje spesielt for de med forsørgelsesbyrde.⁹⁰ 416 personer er oppført som losjerende på Kongsberg i folketellingen fra 1801. Det bodde losjerende på 300 av 1342 adresser på Kongsberg. 300 familier hadde dermed losjerende boende hos seg. 215 adresser hadde tjenestefolk. Det var dermed vanligst å verken ha losjerende eller tjenestefolk boende hos seg.⁹¹ Ektepar med små barn hadde mannlig losjerende. De ugifte bergarbeidere betalte ofte for losji med sine magasinporsjoner. Enker hadde derimot oftest kvinnelige losjerende, som førte til at de hadde dårligere utgangspunkt når det gjaldt tilgang på matvarer.⁹²

3.4 Bergmannens arbeid, privilegier og lønn

For å få et enda større innblikk i bergarbeideren og hans families liv vil jeg ta for meg hans arbeidsoppgaver, privilegier og lønn. Berglegen Rosted sammenlignet bergarbeiderne med slaver, og hadde medlidenhet for bergarbeiderne på Kongsberg. Ifølge Rosted arbeidet slaver og straffedømte i gruvene i oldtiden. Straffedømte forbrytere som hadde begått forbrytelser som kvalifiserte dem til dødsstraff, ble ofte dømt til å arbeide i bergverkene. Arbeidet i bergverkene ble nemlig sett på som den hardeste straffen, og ble sidestilt med dødsstraff. I de mer kultiverte stater, hvor slavehold var ukjent, så statsstyrene seg nødt til å bruke det frie mennesket til å utbringe jordens skjulte skatter.⁹³

Flytting til Kongsberg kunne nok gi muligheter for å slå seg igjennom, men mange av innflytterne fikk de dårligst betalte jobbene i gruvene, blant annet som gruveknekt.⁹⁴ I Bergs

⁸⁸ Berg, *Glemte mennesker*, 107

⁸⁹ Bull, *Arbeiderklassen i norsk historie*, 24

⁹⁰ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 33

⁹¹ Folketellingen 1801 for Kongsberg.

⁹² Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 33

⁹³ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 21

⁹⁴ Berg, *Glemte mennesker*, 38

bok om bergmannslektene Bratteberg og Rabenstein på Kongsberg skriver Berg at Mikkel Bratteberg raskt ble etablert i bergstaden, selv om han var innflytter fra Hedemarken. Allerede året etter at han flyttet til Kongsberg ble han ansatt som knekt i smeltehytta. Hytteknektene var forholdsvis godt betalt, med en månedslønn på fem rd, som tilsvarte omtrent lønna til den faglærte gruvearbeideren. I tillegg til at han raskt fikk en god stilling utviklet Mikkel personlige kontakter i byens middelklasse, som besto av blant annet stiger og mestersmeder. 11. desember 1745 giftet Mikkel seg med Anna Rosina Rabenstein, som var av tysk bergarbeiderslekt.⁹⁵

Den største yrkesgruppen og den sentrale gruvearbeideren var haueren, som var en faglært bergbryter. Det var han som boret, sprengte og lastet stein i gruva. De fleste av hauerne arbeidet med boring for hånd og kruttsprenging, i tillegg til fyrsetting.⁹⁶ De som arbeidet som sprengere var ufaglærte og drev med borearbeidet inne i gruvene.⁹⁷ Unge gutter begynte tidlig å arbeide, men først ved anleggene i dagen. Den reglementerte minimumsalderen for gutter i arbeid ved Sølvverket var 12 år, men enkesønnene ble tatt inn fra de var 10 år gamle. I dagen arbeidet ungguttene stort sett ved enten pukkverket eller med sjeidingen av malm ved gruvene. Som ungdommer fikk de begynne som hjelpearbeidere i gruva, og ble siden opplært til hauerer. Folk som kom til verket i voksenalder og søkte arbeid i gruvene fikk ofte kun arbeid som knekter, siden de ikke fra barnsben hadde lært å skjønne seg på fjellforhold og sølvfunn. Det var knekter som utførte grovarbeidet i gruva, og knekter fikk lavere lønn enn haueren. Sjefen over gruva ble kalt for stiger, og det fantes ofte en overstiger og understiger.⁹⁸ Stigerne, spesielt overstigerne og pukkstigerne, dannet i realiteten en elite blant bergmennene.⁹⁹ Blant yrkesgruppene som var sysselsatt ved anleggene i dagen var sjeideguttene, som arbeidet ved sjeidingen. Ved pukkverkene arbeidet gutter og noen eldre slemmere og pukkstigerer. I gruvesmia arbeidet selvstendige mestersmeder med svenner og læregutter.¹⁰⁰

Arbeidet i gruvene begynte klokken 5.30 eller klokken 6, avhengig av hvor langt borte fra byen gruvene lå. Under de vanskelige forholdene i gruvene varte ikke kreftene lenge. Arbeidet ble

⁹⁵ Berg, *Glemte mennesker*, 40-47

⁹⁶ Det fyres opp et kraftig bål mot fjellet med «setteved» av gran eller furu. Ved høy nok varme slår fjellet sprekker, som etter avkjøling ble slått løs og hakket ut med hammer og bergjern.

⁹⁷ Berg, *Glemte mennesker*, 17

⁹⁸ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 288-291

⁹⁹ Berg, *Glemte mennesker*, 153

¹⁰⁰ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 288-291

avsluttet etter en arbeidsdag på åtte til ni timer, som ofte var rundt klokken 14. De som arbeidet ved anleggene i dagen arbeidet ofte noen timer lenger, men de fikk til gjengjeld to timers hvilepause. Bergarbeiderne som bodde langt unna arbeidsplassen, spesielt hvis gruva lå langt utenfor Kongsberg, ble belønnet med kortere arbeidsdager.¹⁰¹ Gruvedriften var nemlig spredd utover et stort område, som strakk seg fra Sandsvær i sør til Flesberg i nord, videre fra Eiker i øst til vest for Jonsknuten.¹⁰² De som arbeidet i selve bergstaden, var derimot nødt til å komme på jobb klokken 4 om morgenen og arbeide til klokken 5 på ettermiddagen. Lang vei til arbeidet gjorde at de fleste arbeiderne var borte minst tolv timer om dagen. Ifølge Dyrvik kunne de største gruvene på Kongsberg minne om labyrinter. Selve hovedgruvegangen åt seg enten lenger inn eller ned i fjellet. Kongens gruve, som var i drift fra 1623 til 1943, er 1070 meter dyp og har en temperatur som kontant ligger på 15 plussgrader celsius. Bunnen av gruva ligger 460 meter under havet.¹⁰³

Det var ikke ufarlig å arbeide i gruvene. Bergarbeiderne var utsatt for flere ulykker, som ved ras og steinsprang, kruttladning og sprenging, gass etter fyrsetting, farlige stiger som knakk sammen.¹⁰⁴ Likevel var det få som ble drept i gruveulykker. I perioden 1750-1801 mistet 362 personer livet i ulykker ved gruver og pukkverk. Det var mange ulykker ved Sølvverkets anlegg, og noen enkeltulykker førte til at flere mistet livet. Den største gruppen, som tilsvarte 15 prosent av de 362 personene, mistet livet i fallulykker. De fleste ble rammet av mindre alvorlige skader.¹⁰⁵ I Bergkirurgens skadejournal fra 1739 for Kongsberg Sølvverk er det oppført 854 pasienter, som vil si at bergkirurgen hadde mer enn to pasienter hver dag dette året. Av dem er 654 pasienter oppført med en gruve som arbeidssted, men det er også oppført tømmermenn, arbeidere ved blant annet kruttmøllene, smeltehytta og pukkverkene. Mange av skadene kan se ut til å ha vært relativt små og ikke livstruende. Blant bergarbeiderne som ikke skadet seg livstruende var Johannes Balsersen, som fikk overarmen ut av ledd på nyttårsaftnen. Årsaken til hvordan han fikk overarmen ut av ledd er ikke oppført, men han er oppført med Charlotta Amalia gruve som arbeidssted.¹⁰⁶ Flere av gruvearbeiderne har fått oppført fall som årsaken til

¹⁰¹ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 292

¹⁰² Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 161-162.

¹⁰³ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 288-292

¹⁰⁴ Berg, *Glemte mennesker*, 18

¹⁰⁵ Kristoffersen, «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød», 71

¹⁰⁶ Bergkirurgens skadejournal 1739 for Kongsberg Sølvverk. Skadet 31-12.

skadene deres. En av dem var bergarbeiderne var Jackop Torgrimsen. Han fikk diagnosen «contusion», og årsaken var «et fal av femten lagter ned paa en tømmerstoch». Av kroppsdeler som ble skadet er «ryg og ossa sacrum og ofver juncturen paa en foed» oppført. Han arbeidet ved Kongens gruve.¹⁰⁷

Bergarbeiderne hadde et viktig privilegium; Både syke og skadde arbeidere ved Sølvverket fikk halv lønn, gratis legebehandling og medisiner. Var de derimot så syke eller skadde at de ikke kunne gjenoppta arbeidet, fikk de regulær pensjon, som vil si halv lønn. Enkelte som var blitt sterkt skadet av arbeidet i gruvene fikk forhøyet pensjon.¹⁰⁸ Legetjenesten på Kongsberg ble først tatt hånd om av en slags enkel kirurg, som også ble kalt for bartskjærer, som senere ble kalt for bergkirurg. Fra 1656 hadde bergverkene i Norge i tillegg en egen berglege, som etter få år ble regnet som berglege spesielt for Kongsberg. Videre fikk Kongsberg et apotek i 1690, og i 1738 ble det opprettet et lite sykehus. Legebehandlingen og medisin var til og med gratis.¹⁰⁹ Disse privilegiene var mye takket være de tyske bergverksfolkene som brakte med seg ordningen med en knappschaftkasse, en kassebeholdning samlet inn av arbeiderne til understøttelse av trengende ved verket.¹¹⁰ De første bergmenn på Kongsberg var nemlig tyske bergmenn fra gruvedistriktet Sachsen i Tyskland.¹¹¹ Knappschaftkassen inngikk med tiden i Sølvverkets økonomi og ble brukt til syke- og skadelønn. En annen viktig grunn til at bergarbeiderne fikk disse privilegiene, var opprettelsen av Bergordinansen av 1683, som var den gjeldende anordningen helt til 1812, hvor det var angitt blant annet juridiske bestemmelser angående rettigheter når man falt utenfor det vanlige arbeidslivet. Blant dem var bestemmelsene i § 15 i Bergordinansen: «De som skadet seg i arbeidet, skulle ha fri bartskjær og lønn i to måneder. Hvis ikke skaden da var leget, skulle de få et månedlig beløp, men det sies ikke noe om størrelsen på beløpet. Gikk det så ille at noen mistet livet i en ulykke, skulle vedkommende begravnes på verkets bekostning.»¹¹²

I *Den lange fredstiden: 1720-1784* skriver Dyrvik at månedslønnen for hauerne, ertssjeidere, fyrvartere, sprengere og knekter lå på mellom 3 ½ og 4 ½ rd i måneden i perioden, hvorav hauerne tjente mest. Årslønna til hauerne var dermed på 59 rd og 48 sk i året. Undestigerne og

¹⁰⁷ Bergkirurgens skadejournal 1739 for Kongsberg Sølvverk. Skadet 26-05.

¹⁰⁸ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 212

¹⁰⁹ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 124-125

¹¹⁰ Nordli, «'Saa dependerer det blot af Naadige Herre, med hvad Barmhiertighed hand maae andsees'», 13

¹¹¹ Berg, *Kulturminnet Kongsberg sølvverk*, 11-17

¹¹² Nordli, «'Saa dependerer det blot af Naadige Herre, med hvad Barmhiertighed hand maae andsees'», 13

sjaktstigerne hadde en lønn på mellom 5 ½ og 6 ½ rd i måneden, mens overstigerne hadde den høyeste lønna på mellom 10 og 12 rd i måneden. Etter de vanlige taksene i perioden kunne en dagarbeider på landet klare seg med 3 til 3 ½ rd i måneden. I forhold til dagarbeiderne var dermed ikke lønnen til den vanlige bergarbeideren høy.¹¹³ Størsteparten av lønna for den vanlige bergarbeideren gikk til matvarer. Ifølge Berg er det vanlig å regne med at rundt 80 prosent av inntektene i det gamle samfunnet gikk til å betale for matvarer. Som vi skal se i neste underkapittel var levestandarden avhengig av prisen på matvarene.¹¹⁴ Og selv om bergmannen var lønnsarbeider, var han likevel en fri mann i et samfunn som ellers hadde mye ufrihet.¹¹⁵

3.5 Lønninger som uteble og de griske leverandørene

Til tross for den innenlandske handelen var Norge avhengig av å importere korn. En tredjedel av kornet i Norge måtte importeres fra andre land.¹¹⁶ Det var en vanskelig oppgave å forsyne bergstaden med mat og andre varer, siden byen lå i innlandet uten noe stort matproduserende oppland.¹¹⁷ Den store ekspansjon for Sølvverket på midten av 1700-talle førte til at arbeidsstokken økte raskt, og det satte Sølvverkets administrasjon på en hard prøve. Den stilte også byens få leverandører eller handlede i en vanskelig posisjon, fordi de fikk vanskeligheter med å skaffe korn og andre forsyninger til den stadig voksende befolkningen. I perioder opplevde befolkningen kornmangel, som resulterte i økt nød og sult. Nøyaktig dødsårsak kjenner vi ikke til i de verste årene, men kornmangelen og nøden som fulgte kan ha vært en viktig årsak. Kornmangelen og nøden som fulgte var kanskje den største årsaken til at myndighetene opprettet et kornmagasin i 1766. Ifølge Dyrvik skulle kornmagasinet holde et så stort lager av korn at befolkningen kunne underholdes i et nødsår, og i tillegg slippe å betale de høye kornprisene på det frie markedet. Videre argumenterer Dyrvik for at magasinet kom for sent, og at vanskelighetene allerede var i ferd med å ta overhånd. Sølvverket klarte ikke å skaffe midler til alle lønnsutbetalinger, og stadig mindre beløp ble levert til arbeiderne. Sølvverkets gjeld fortsatte

¹¹³ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 292

¹¹⁴ Berg, *Glemte mennesker*, 53

¹¹⁵ Berg, *Kulturminnet Kongsberg sølvverk*, 11-17

¹¹⁶ Dyrvik, *Norsk økonomisk historie 1500-1800*, 150-153.

¹¹⁷ Berg, *Kulturminnet Kongsberg sølvverk*, 15

også å øke.¹¹⁸ Etter at kornmagasinet ble opprettet i 1766 fikk bergarbeiderne en stor fordel; mot et lønnstrekk fikk de utlevert gode matvarer fra magasinet til priser som lå under vanlig markedspriser.¹¹⁹ Det ser dermed ut til at prisene ikke var faste, men i hvert fall lavere enn dersom bergarbeiderne skulle kjøpt korn av byens kjøpmenn. Magasinordningen ga en bergarbeiderfamilie godt med kalorier i form av korn, spesielt hvis flere i husholdningen var ansatt ved verket, slik som hos familien Bratteberg. Jo flere kvinner og små barn det var i husholdningen, jo dårligere ble dermed levestandarden.¹²⁰ I et samfunn som var basert på pengeøkonomi, med utstrakt betalt mannlig barnearbeid, må det ha vært en klar økonomisk fordel for bergmannsfamiliene å få guttebarn.¹²¹

Enda så lave lønningene var, ser det ut som at arbeiderne klarte å leve av dem, forutsett at pengene ble utbetalt regelmessig og til rett tid. Her sviktet dessverre Sølvverket gang på gang. Ofte måtte arbeiderne vente i månedsvis før de fikk utbetalt sin lønn. En bergarbeider levde fra hånd til munn og hadde dermed ingen eller liten mulighet til å skaffe seg en reserve og sparepenger. Da lønnen uteble og matvarene fra magasinet var fortært, sto bergarbeideren og hans familie også uten midler til å overleve. Deres eneste utvei da var å prøve å få varer på kreditt hos byens kjøpmenn, som ofte utnyttet arbeidernes fortvilede stilling til å skaffe seg ekstra fortjeneste ved å beregne høyere priser. I tillegg kunne kjøpmennene finne på å kvitte seg med gamle og dårlige varer til høye priser, som den sultende og fortvilende bergarbeideren var tvunget til å ta imot. Dette førte forståelig nok til både sinne og vemod blant bergarbeiderne og deres familie.¹²²

I 1770 kostet en tønne rug knapt 3 rd på Kongsberg. Dermed kostet en tønne med rug nesten like mye som månedsinntekten til haueren, ertssjeideren, fyrvarteren, sprengeren og knektene. Året etter sviktet avlingene i Danmark-Norge, og prisene steg til 6 rd i årene 1772 til 1773. Dette førte til dyrtid og at prisene på det livsviktige kornet økte til det dobbelte, men lønningene til bergarbeiderne forandret seg ikke.¹²³ Ifølge Hervig er et gjennomsnittlig kornbehov for både små

¹¹⁸ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 301-302

¹¹⁹ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 212

¹²⁰ Kristoffersen, «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød», 68

¹²¹ Berg, *Glemte mennesker*, 27

¹²² Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 212

¹²³ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 305

og store anslått til 3 til 3 ½ tønne i året.¹²⁴ En forverrende faktor for bergarbeiderne og deres familier var at deres lønnsutbetalinger i tillegg ble forsinket.¹²⁵ Det må dermed ha vært vanskelig for en vanlig bergarbeider å brødfø sin familie disse årene, spesielt fordi lønnen ikke endret seg i takt med kornprisene og fordi de ikke fikk utbetalt lønnen sin i tide. Så lenge bergarbeideren ble rettferdig behandlet, var han rolig og fredelig av natur, skal vi tro Rosteds beretninger.

Bergarbeideren var derimot mistroisk til sine overordnede ved Sølvverket, og tenkte at de ville gjøre han urett så fort de fikk muligheten.¹²⁶ Dermed var det kanskje ikke så underlig at bergarbeiderne Lars Storhoff og Lorentz Isachsen reiste til Danmark, hvor de innleverte klagen de hadde skrevet, på vegne av seg selv og resten av bergarbeiderne, til Rentekammeret 27. mai 1772. I klagen skrev Storhoff og Isachsen at de ikke hadde fått etterlønn eller forskudd på lønnen på mange måneder.¹²⁷ Videre argumenterte de for at elendigheten ville tilta dersom de ikke fikk sin lønn utbetalt. Hunger og dødsfall ville dermed være uunngåelig. Deres og resten av bergarbeidernes lønningsbøker sto fast hos leverandøren, og i tilfelle bergmannen ikke hadde mulighet til å betale for varene som han allerede hadde fått, ville han ikke få tilbake lønningsboka og var nødt til å fortsette å handle hos denne leverandøren. Storhoff og Isachsen ba Kongen om å oppnevne en undersøkelseskommissjon for Sølvverket, som kunne granske forholdene i byen.¹²⁸ Berg skriver at ved kgl. resolusjon av 23/7 1772 ble bergarbeidernes ønske imøtekommet; en kommisjon bestående av blant andre overberghauptmann M. T. Brünnich ble oppnevnt. Ifølge resolusjonen ble kommisjonen blant annet pålagt å undersøke leverandørene og lønningsbetjentene og hvilke overgrep de utsatte bergarbeiderne for. I tillegg ble de pålagt å undersøke klagen over de for sent utbetalte lønningene. De høyere kornprisene og de sent utbetalte lønningene var blant de viktigste årsakene til at om lag en tiendedel av innbyggerne på Kongsberg døde i løpet av 1773.¹²⁹ Ifølge Dyrvik meldte kirkebøkene om en koppeepidemi, som startet i mai 1773 og varte ut året. Epidemien krevde 84 liv, hvorav de fleste var under fem år gamle. Videre skriver Dyrvik at totalt 229 barn under fem år døde det året, men for de resterende 152 barna er det ikke oppført en dødsårsak. I tillegg døde om lag halvparten av alle spedbarna

¹²⁴ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsyningspolitikk ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 36

¹²⁵ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 225

¹²⁶ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 27

¹²⁷ Etterlønnen var månedslønnen etter fradrag av forskuddslønnen

¹²⁸ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 201-202

¹²⁹ Berg, *Glemte mennesker*, 56

dette året. Den høye spedbarnsdødeligheten var dermed den viktigste grunnen til den høye dødeligheten.¹³⁰

Dommen i saken ble avsagt 7. juni 1775. Bergarbeidernes klage hadde i høyeste grad vært berettiget. Ifølge dommen hadde de påklagde forutsettelsene fra leverandørene og lønningsbetjentenes side, sammen med dyrtiden, skapt en stor nød og misnøye blant bergarbeiderne.¹³¹ Året før dommen ble avsagt, i 1774, ble det innført en ny magasinordning, på grunn av den økende nøden og arbeideropprøret. Bergarbeiderne fikk deretter en del av lønna utbetalt i form av matvarer til faste, lave priser.¹³² Magasinporsjonenes pris og størrelse ble heretter fastsatt ut fra statens utgifter og arbeidernes behov og betalingsevne.¹³³ Sølvverkets best betalte arbeidere, som var stigerne, hauerne og håndverkerne, fikk en månedsporsjon som inneholdt tre skjeeper rug, to skjeeper bygg, to skjeeper malt og fire pd smør, som kostet 3 rd og 7 sk. Det tilsvarte 68 prosent av deres lønn. Sprengerne og knektene fikk en månedsporsjon som inneholdt tre skjeeper rug, en skjeeper bygg, en skjeeper malt og to og en halv pd smør, som kostet 1 rd 95 sk. Det tilsvarte 57 prosent av deres lønn. Drengene fikk den minste månedsporsjonen, men likevel kostet den mest, dersom vi ser på hvor mye av deres lønn de var nødt til å bruke på å få kjøpt en månedsporsjon. Månedsporsjonen kostet 1 rd 48 sk og inneholdt to skjeeper rug, en skjeeper bygg, en skjeeper malt og to pd smør.¹³⁴ Som vi har sett gjorde svingningene i kornprisene det vanskelig for bergmannen å fø sin familie, men nå skulle ikke disse svingningene lenger være en stor hindring. Det er også viktig å ta i betraktning at en som arbeidet som dreng sjeldent hadde en hel familie å brødfø, siden de fleste bergarbeiderne ikke giftet seg og stiftet sin egen familie før han ble ansatt som hauer. Likevel var magasinordningen til drengene også viktig, som vi skal komme tilbake til senere. En avskjediget bergmann og hans familie fikk derimot ikke lenger det subsidierte magasinkornet. Sammen med dyrtiden må det ha vært vanskelig å få endene til å møtes.¹³⁵

Enda en gang måtte myndighetene bryte inn og hjelpe bergarbeiderne. For å hindre at arbeiderne kom i for stor gjeld til leverandørene, ble det ved kongelig resolusjon av 9/4 1781 utstedt en ny

¹³⁰ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 306

¹³¹ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 204

¹³² Berg, *Kulturminnet Kongsberg sølvverk*, 15

¹³³ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 28

¹³⁴ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 31

¹³⁵ Berg, *Glemte mennesker*, 139

forordning om arbeidernes kreditt- og gjeldsvesen. Ifølge den nye forordningen var det forbudt for leverandørene å gi arbeiderne kreditt for et større beløp enn det som ble igjen av to måneders lønn etter at de utleverte magasinvarers pris var trukket fra. Leverandørene skulle skaffe arbeiderne en kontrakt bok, der alt som ble solgt på kreditt skulle innføres. Vareprisene skulle fastsettes fire ganger i året av Bergamtet og byfogden. Den som tok for høye priser, skulle straffes med en bot til sykehuset.¹³⁶

Den 1. august 1795 leverte bergarbeiderne inn en klage til Overbergamtet. Bergarbeiderne mente at betalingen for det pålagte akkordarbeidet var for dårlig, og at leverandørene enda en gang tok for høye priser for varene sine.¹³⁷ Ved hjelp fra skiktmesteren, som hadde ansvar for blant annet lønnsberegninger og lønnsutbetaling, hadde leverandørene fått sine gjeldskrav innført i arbeidernes lønningsbøker, som endte med at arbeiderne til tider ikke fikk utbetalt lønn. På lønnsdagen 5. september hadde bergarbeiderne fremdeles ikke fått svar på klagen. Dermed samlet en stor mengde med bergarbeidere seg på Kirketorget og i amthusgården for å kreve svar på klagen. Der fikk de beskjed om at de var nødt til å vente noen uker før de kunne få svar på klagen. Dette resulterte i opptøyer.¹³⁸ Rosted var selv vitne til opptøyene og skrev i sin avhandling:

[...] da er om Middagen Kl. 1 blev givet Signal ved at ringe med den store Klokke; i et Øjeblik var hele Torvevt opfyldt av Bergfolk, der med Støj og Larm stormede Amthuset. [...] Nogle trængde ind igjennem Porten og Dørene, Andre sprang igjennem Vinduerne ind i Værelset, hvor Assessorene vare forsamlede. [...] Uden for stode Qvinderne og satte Mod i dem.¹³⁹

Ifølge Moe skjelte også en kvinne ut Overbergamtets medlemmer. Overbergamtet lovet arbeiderne en lønnsforbedring, som resulterte i at folkemassen roet seg og de fleste gikk hjem etter det. Stiftamtmann Frederik Molkte og generalauditør Frederik Kaas fikk i oppdrag ved kgl. Res. Av 16/9 1795 å sette i gang undersøkelser rundt opptøyene og arrestere opphavsmennene. Molkte rekvirerte en militær styrke, som besto av 500 mann. Ved kgl. Res. Av 19/2 1796 ble det

¹³⁶ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 211

¹³⁷ Akkordlønn er en avlønningsform som gjør lønnen avhengig av produksjonsresultatet

¹³⁸ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 207-208

¹³⁹ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 27

slått fast at de gamle reglene for akkordlønn for hauere fremdeles skulle være gjeldende. Arbeiderne fikk beholde sin rett til å klage dersom det ble begått urett mot dem ved beregningen av lønn. Ifølge Moe skulle «det som skiktmesterene beregnet seg for å gjøre opp arbeidernes regnskap med leverandørene, skulle belastes leverandørene og ikke arbeiderne».¹⁴⁰ Dermed ble noen av klagepunktene til bergarbeiderne tatt til følge.

Det ser ikke ut til at nøden tok slutt på Kongsberg. Franskmannen De La Tocnaye uttalte i 1799 at Kongsberg var den fattigste byen i Norge. Samme året besøkte samfunnsforskeren Thomas Malthus bergstaden. Han var sjokkert over alle tiggerne som strømmet til så snart matleveransene til Sølvverket stanset. Dikteren og utsendingen fra Kommersekollegiet Christen Pram var på Kongsberg i 1804, året før Sølvverket ble nedlagt. Han så sultne og halvnakne barn, og mente at man ville trolig ikke se en slik alminnelig armod noe annet sted enn på Kongsberg.¹⁴¹

3.6 Kjøttmat er ikke for den fattige og simple mann

Kostholdet var både ensidig og dårlig, og den viktigste føden besto av mel og gryn, som bergmannen fikk gjennom kornmagasinordningen. Det var den billigste føden, men også den som ga minst næring. Rosted skrev at «(...) naar Maaneden er til Ende, maa Bergarbeideren afgive sin fortjente, men nu allerede fortærede Lønt til Leverandøren; han har da egentlig intet tilbage uden hans Magazin, og med dette holder han saa lidet tilraade, at det gjerne er fortæret i den første Halvdeel af Maaneden, hvoraf følger, at han i den sidste Halvdeel som oftest fører et kummerlig Liv, hvis han ej hos Leverandøren kan faae nye Forstrækning».¹⁴² Videre skrev Rosted at mange av bergarbeiderne pleide å selge deres magasin, men han forteller ikke hvorfor. Hervig viser til Brünnich, som skrev at mange bergarbeider solgt det de kunne avse fra sine magasinporsjoner, hvorav noen solgte så mye at de tjente mer på salget av magasinporsjonen sin enn det de gjorde av Sølvverket.¹⁴³

¹⁴⁰ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 208

¹⁴¹ Kristoffersen, «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød», 66-67

¹⁴² Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22-23

¹⁴³ Hervig, *Syssettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 36

Kjøttmat var nemlig ikke for den fattige og simple mann, slik som den vanlige gruvearbeideren var. Det var kun i slaktetiden at den fattige kunne kjøpe noe som kunne saltes og brukes som vinterprovisjon av slaktebonden. Mange av matvarene som bergarbeiderne kjøpte var også av dårlig kvalitet. Rosted forteller videre at det var lite fisk i elvene, og de som ble tatt, var små. De noe mer velstående kunne kanskje få kjøpt vilt, som ryper, harer eller saltet torsk, som ble kjørt fra enten Drammen eller Holmestrand om vinteren. Allmuen spiste derimot fisk sjeldent. Da bergarbeideren kom hjem fra sitt arbeid spiste familien stort sett en middag bestående av vassvelling, noe tynn kaffe og litt brød ved siden av. Kaffe kunne kjøpes til en tålelig pris og den den kunne mette ved at den bedøvet matlysten, og dermed ble kaffe sett på som den beste og minst kostbare føden.¹⁴⁴ Videre skriver Rosted at «[Kaal], Sellerier, Porrer, maatte man forskrive fra Handels-Gartnerne i Christiania. Gulerødder, Næper og Kartoffler bragte Bønderne fra Omegnen til Torvs».¹⁴⁵ Det var ikke sikkert at alle bergarbeiderfamiliene hadde råd til å kjøpe grønnsaker, spesielt ikke å kriseår hvor kornprisene økte kraftig. Som vi har sett dyrket befolkningen kjørvel, spinat, snittbønner, agurk og sukkererter på løkkene sine, rundt 500 gruvearbeiderfamilier eide en ku i 1797. Ikke alle hadde råd til å eie hverken en løkke eller en ku. Dermed var både den viktigste og vanligste føden bestående av mel og gryn.

I Bergs bok om bergmannslektene Bratteberg og Rabenstein på Kongsberg ser vi at bergfamilien Bratteberg var godt stilt på midten av 1700-tallet. De var til og med bedre stilt enn mange andre bergfamilier. En av de viktigste grunnene til det var at Mikkel og Anna Rosinas barn arbeidet ved Sølvverket, samtidig som at Mikkel arbeidet der. Det ga en god inntekt, siden fem av husstandens seks medlemmer arbeidet. Antageligvis har familien kjøpt inn slakt og andre kjøttvarer, som kan ha gjort behovet for kornvarer noe mindre. Også fisk hørte med blant vanlige matvarer, av grønnsaker var erter vanlige. Rug brukte de til grøt, bygg til vassgraut og malt til ølbrygging. Brattebergene hadde rikelig til maten i et normalår, men vi har allerede sett at prisene på matvarer kunne endre seg raskt.¹⁴⁶ I 1805 var det kun stigerne og håndverkene på

¹⁴⁴ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22-24

¹⁴⁵ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 25

¹⁴⁶ Berg, *Glemte mennesker*, 56

Kongsberg som hadde tilstrekkelig lønn til å kjøpe det kvantum av det livsviktige kornet, uten magasinordningen.¹⁴⁷

Ifølge Rosted burde egentlig Kongsberg regnes som et av Norges sunneste byer å oppholde seg, på grunn av naturen rundt byen. Derfor argumenterer han for at de mange sykdommene som var vanlig på Kongsberg, stort sett var en følge av bergarbeidernes levemåte og beskjeftigelser. På grunn av trangboddheten, fattigdom og dårlig næring, sørget blant annet urensligheten og lusene for sykdommer hos befolkningen. Den dårlige næringen førte til en sykdom kalt for «ormesyge», skjærbuk, diare og forstoppelse. Rosted beskriver også en sykdom, som han kaller for «Ormesyge». «Ormesyge» var en vanlig sykdom blant både voksne og barn, og var forårsaket av en kost som inneholdt mye mel og poteter. Barna som var rammet av sykdommen hadde et blekt og gustent utseende, i tillegg til at de hadde en tykk mage. Ifølge Rosted «Infinder [skjærbug] sig jevnlig en hvert Foraar, og er rimeligviis en Følge af den kolde, fugtige Luft, som Grubearbeiderne ere udsatte for; fremdeles af slette Næringsmidler, Mangel paa Reenlighed og friske Vegetabilier».¹⁴⁸ Skjærbuk er en mangelsykdom som skyldes utilstrekkelige mengder av vitamin C, en sykdom de færreste leger ser i Vesten i dag. På 1700-tallet var det imidlertid en svært vanlig sykdom, den ble endog ofte nevnt som en av de vanligste sykdommer i Norge. På Kongsberg dreide det seg om den såkalte landskjærbuken, som lenge ble ansett som annerledes enn sjøskjærbuken, som sjømenn på lange sjøreiser var utsatt for om vinteren på grunn av mangel på frukt og grønnsaker. Landskjærbuken rammet mennesker i sine egne hjem, og det var denne skjærbuken som ble et stort problem i Europa. De tidlige moderne diskusjonene om skjærbuk er ikke relatert til tanker om en mangelsykdom.¹⁴⁹ Her skiller Rosted seg ut fra flere andre leger i perioden, siden han peker på at blant annet næringsmidler og friske grønnsaker var årsakene til skjærbuk. Som vi har sett kunne bergstadens befolkning kjøpe grønnsaker, som kål, selleri, purre, gulrøtter og poteter på torvet. De som eide en løkke, dyrket ofte spinat, agurk og sukkererter. Kålvekstene, gulrot og spinat er spesielt rike på vitaminer og mineraler.¹⁵⁰ Poteter er blant grønnsakene som er en viktig kilde til vitamin C.¹⁵¹ Gulrøtter, spinat, poteter og de fleste kålvekstene kan sås ute fra tidlig vår og er klare til å høstes fra juni og utover høsten, og mange

¹⁴⁷ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 28

¹⁴⁸ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 33

¹⁴⁹ Lie, «En Sygdom af mange Skikkelser: noen glimt fra skjærbukens historie», 197-204

¹⁵⁰ Store norske leksikon, s.v. «Grønnsaker», av Bratberg og Ellestad. 02.02.2021. <https://snl.no/gr%C3%B8nnsaker>

¹⁵¹ Store norske leksikon, s.v. «C-vitamin», av Asheim og Bjørneboe. 02.02.2021. <https://snl.no/C-vitamin>

grønnsaker kan lagres etter innhøstingen. Den kanskje enkleste grønnsaken å lagre var poteten, som kan lagres på et kjølig, men frostfritt, sted.¹⁵² Rosted skriver at skjorbuk jevnlig inntraff hver vår. Kanskje var grunnen til dette at befolkningen hadde spist opp grønnsakene de hadde kjøpt eller høstet inn det forrige året.

Blant de arbeidsrelaterte skadene var brystsvakhet hyppigst. Denne sykdommen viste seg på ulike måter, som ved hoste med voldsomme smerter og blodspytting, og noe som Rosted kalte for «trangbrysthet». Ifølge Rosted var det flere årsaker til at bergmennene opplevde brystsvakhet. Blant årsakene var anstrengelsene i gruvene; ikke bare var gruvarbeidet i seg selv anstrengende, men bergarbeideren måtte ofte klatre dypt ned i gruvene for å komme fram til sitt arbeidssted. Rosted argumenterer for at kulden og fuktigheten inne i gruvene ikke var bra for lungene til bergarbeideren, og hevder derfor at dette var en viktig årsak til brystsvakheten. Osen eller røyken fra faklene, som bergarbeideren var nødt til å bruke i sitt arbeid, var heller ikke bra for lungene. Under arbeidet i hytten, som smeltehytten, var bergmennene også utsatt for en voldsom varme.¹⁵³

Da jeg først begynte å lese om bergarbeiderne på Kongsberg, forestilte jeg gruvarbeidet i eldre tid som et grusomt og farefullt slit, som tok knekken på bergarbeiderne allerede i 30-årsalderen. Det er liten tvil om at livet som bergarbeider var både hardt og farefullt, spesielt hvis vi sammenligner deres liv og virke etter nyere tid standard. Som vi har sett kunne det i dårlige tider også være vanskelig å leve på Kongsberg. Ifølge Berg var bergmannslivet likevel ikke nødvendigvis så hardt som jeg først antok. Arbeidet var regulert og det fantes sosiale ordninger for de som ble skadet i ulykker eller gikk av med pensjon, som vi skal se mer på senere. I tillegg var disse sosiale ordningene til god nytte for bergmannens familie og deres enker. Til tross for enkelte ulykker og sykdomstilfeller nådde mange bergarbeidere en rimelig høy alder. Mange bergarbeidere var fortsatt i arbeid i 50- og 60-årsalderen, enkelte helt fram til de var 80 år gamle. Berg argumenterer derfor at helsetilstanden til bergarbeiderne neppe kan sies å ha vært dårligere enn mange andre steder.¹⁵⁴

¹⁵² Bratberg, *Hjemmets store grønnsakbok*, 30-31, 120

¹⁵³ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 31-32

¹⁵⁴ Berg, *Kulturminnet Kongsberg sølvverk*, 11-17

3.7 Kapittelkonklusjon

Menneskene jeg har vist til her levde i et samfunn som skilte seg ut i samtiden. Kongsberg skilte seg ut fra de fleste andre norske byer ved at de aller fleste innbyggerne var tilknyttet den samme bedriften, nemlig Sølvverket. Som vi har sett var det dessuten ikke vanlig å bo i en by på 1700-tallet, siden om lag 90 prosent av den norske befolkningen bodde på landsbygda. Rosted mente at bergarbeiderne bodde kummerlig. Flere strøk på Kongsberg besto nok av slike små hus eller hytter som Rosted skriver om, men andre strøk besto nok av større hus. Hvis vi ser på huset til Mikkel Bratteberg og familien, ser vi at deres hus var større enn en typisk bergarbeiderbolig som Rosted beskriver. Det ser heller ikke ut til at arbeiderboligene som H. Eegberg har malt kun inneholdt ett rom heller. Det var dermed ikke kun hus bestående av ett rom på Kongsberg i perioden.

Gang på gang måtte Sølvverket og myndighetene trå til for å hjelpe befolkningen på Kongsberg. Som vi har sett opplevde befolkningen flere år med nød. Det kan se ut til at de største grunnene til dette var den manglende betalingen fra Sølvverket, som i perioder ikke ble utbetalt på flere måneder, kjøpmenn som utnyttet den desperate bergarbeideren og de økende kornprisene etter uår. Ut ifra det vi har sett hadde dermed bergarbeiderne god grunn til å være mistroiske til sine overordnede. Kornet var den viktigste føden. Når kornprisene økte og lønningene ikke ble utbetalt, førte dette til stor nød for bergarbeideren og hans familie. De som var i besittelse av løkker, var kanskje bedre stilt i slike krisetider enn de som ikke hadde tilgang til en egen løkke. Kanskje reddet løkkene flere familier da det var uår og dårlig kornleveranse, eller i perioder hvor bergarbeideren ikke fikk utbetalt lønn. Som vi har sett mistet mange bergarbeiderfamilier sine løkker i løpet av 1700-tallet. Ifølge Rosted foregikk det ved at løkkene ble solgt til Sølvverkets betjenter eller de med mer formue ved dårlig råd eller dødsfall.

Som vi har sett førte bergarbeidernes dårlige kosthold og arbeid til flere sykdommer. Kornet inneholdt ikke mange næringsstoffer, og i hvert fall ikke nok med tanke på at det var den viktigste delen av føden. Av sykdommene som ikke var arbeidsrelatert, var trolig trangboddheten og den dårlige næringen blant de viktigste faktorene. Som vi har sett kunne bergstadens befolkning kjøpe flere typer grønnsaker på torvet, men kanskje ikke alle bergarbeiderfamiliene hadde råd til dette. De som eide en løkke dyrket ofte flere typer grønnsaker. Flere av grønnsakene som befolkningen enten kunne kjøpe på torvet eller dyrke selv var viktige kilder til

vitamin C, som poteten. Mangelen på vitamin C førte til skjorbuk, og sykdommen rammet befolkningen på Kongsberg spesielt om våren. Kanskje var en av grunnene til dette at grønnsakene var spist opp i løpet av vinteren, og at det ikke var mer grønnsaker å oppdrive innen våren kom. Det ser ikke ut til at nøden tok slutt på Kongsberg, selv om kornmagasinet ble opprettet i 1766 og den nye magasinordningen ble innført i 1774. Trolig var en av de viktigste årsakene til dette at bergverket innskrenket arbeidsstokken, og den avskjedigede bergmannen fikk dermed ikke lenger lønn. Som vi har sett var ikke bergarbeiderens liv av det enkleste slaget. Mange ble rammet av arbeidsrelaterte sykdommer, og som vi senere skal se ble mange skadet på arbeidsplassen. Berglegen sammenlignet bergarbeideren med slaver, og som vi har sett var arbeidsdagen deres lang. Likevel fikk de privilegier, som at de mottok halv lønn ved sykdom og halv lønn som pensjon. I tillegg fikk bergarbeiderne billigere mat til sin familie. Selv om arbeidet utvilsomt var hardt, var bergarbeideren en fri mann. At flere arbeidet ved Sølvverket i en eldre alder, kan også bety at ikke nødvendigvis alt av arbeid ved Sølvverket var like risikofylt. Ut ifra dagens standard, var det likevel et særdeles risikofylt arbeid å arbeide i og ved gruvene.

Kapittel 4: Giftermålsmønsteret på Kongsberg

Som vi har sett opplevde Sølvverket en ekspansjon i løpet av andre halvdel av 1700-tallet, som kulminerte på 1770-tallet. Allerede i 1771 innskrenket Sølvverket driften og nedgangstiden ved Sølvverket kulminerte med nedleggelsen i 1805. Over 1700 arbeidere ble avskjediget og mange av dem fikk begrenset pensjonsordning. Ifølge Sølvi Sogner sank brudgommens alder der det var enklere adgang til levebrød. Bergmennene ved Sølvverket giftet seg tidligere enn andre unge menn som skulle finne sitt levebrød innenfor jordbruket. Det gikk to bønder på en bergmann, med tanke på inntektene.¹⁵⁵ Videre skal vi se om giftermålsalderen på Kongsberg lavere enn i resten av landet. Hvordan påvirket nedgangstiden antall fødte ekte og uekte barn? Videre skal vi se på straffene som kvinner og menn fikk for dersom de begikk leiermål.

4.1 Tidlig giftermålsalder på Kongsberg?

Giftermålsmønsteret i Norge inngikk i det europeiske giftermålsmønsteret, som ble karakterisert ved den høye giftermålsalderen, de mange gravide brudene, den store andelen ugifte, og nødvendigheten med å etablere sitt eget hushold for å kunne gifte seg. Gjennomsnittsalderen for førstegangsgiftermål var på 26 år for kvinner og 28 år for menn.¹⁵⁶ Ifølge Dyrvik var det derimot vanlig å inngå ekteskap i en relativt ung alder på Kongsberg, takket være de gunstige lønnsforholdene for de mange unge mennene på grunn av Sølvverket.¹⁵⁷ Ut ifra det Dyrvik skriver kan det dermed se ut til at giftermålsmønsteret på Kongsberg ikke var identisk med giftermålsmønsteret i resten av Norge. Ifølge Rosted giftet bergarbeiderne seg i ung alder:

Han har i den Tjeneste opørt sig troe og vel, saa bliver han, naar han har fyldt 18 Aar, ansat til Sprenger, som er den første Grad fra Drengklassen af. Saasart han har naaet denne Post, søger han strax Tilladelse til at gifte sig, uden forud at beregne, om han er i Stand til at underholde Hustrøe og Børn.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Sogner, *Far sjøl i stua og familien hans*, 43

¹⁵⁶ Eliassen, «Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet», 65-67

¹⁵⁷ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 296-298

¹⁵⁸ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 24

I Kristoffersens artikkel «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød» i boken *Bergstaden ved Lågen*, skriver Kristoffersen at selv om gutten hadde mulighet til å gifte seg etter at han ble ansatt som sprenger, ventet de fleste med å gifte seg til de ble ansatt som hauer, den faglærte bergbryteren med bedre lønn. De fleste som hadde arbeidet i Sølvverket fra de var unge ble forfremmet til hauer da de hadde fylt mellom 24 og 25 år. Som vi har sett bodde de aller fleste bergarbeiderne på Kongsberg, men mange bergarbeidere bodde i nabolaget Sandsvær, som besto av bergarbeiderbygda Øvre Sandsvær og bondebygda Ytre Sandsvær. I den samme artikkelen skriver Kristoffersen at giftermålsalderen for bergarbeidere i bergarbeiderbygda Hedenstad i Øvre Sandsvær i andre halvdel av 1700-tallet lå på mellom 27 og 28 år. I gjennomsnitt giftet bergarbeiderne seg to år før bondeguttene og tre år før husmannsguttene. Bergarbeiderjentene var i gjennomsnittet ca. 27 år gamle ved giftermålet, mens bondedøtrene fra bondebygda Ytre Sandsvær, var i to år yngre. Videre skriver Kristoffersen at forholdet kanskje var det samme på Kongsberg. Giftermålsraten var noe høyere i byen enn i bygdene også. Embetsmannsdøtrene var på den andre siden enda yngre, de var 22 år gamle da de giftet seg.¹⁵⁹ Berg viser til Kristoffersen når han skriver om giftermålsalderen til bergarbeiderne Kongsberg, som kan tyde på at giftermålsalderen til bergarbeider og bergarbeiderjentene i Hedenstad er representative for Kongsberg. I Bergs bok om bergmannslektene Bratteberg og Rabenstein på Kongsberg skriver Berg at Hans Bratteberg, sønnen til Mikkell og Anna Rosina, var hele 34 år gammel da han giftet seg, som var en forholdsvis høy giftermålsalder til bergarbeider å være. Hans kone, Maren, var derimot 23 år gammel.¹⁶⁰ Dermed kan det se ut til at hverken Hans eller Maren var representative for giftermålsalderen på Kongsberg. Ifølge Rosted var gruvearbeidernes koner svært unge jenter fra bergstaden, og mange av dem var gravide ved giftermålet. De unge konene og den tidlige giftermålsalderen som Rosted oppgir stemmer ikke overens med Kristoffersens undersøkelse.¹⁶¹ Det kan derimot stemme at mange av dem var gravide, slik som var vanlig i perioden. Giftermålsalderen stemmer heller ikke overens med folketellingen av 1801. Dersom vi ser på tabell 1, som viser en tabell over antall første-, andre-, tredje- og fjerdegangs giftermålsalder for kvinner og menn på Kongsberg i 1801, ser vi at kun syv jenter i alderen 16 til 20 år var gift, av

¹⁵⁹ Kristoffersen, «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød», 68-69

¹⁶⁰ Berg, *Glemte mennesker*, 103

¹⁶¹ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 24

totalt 1271 gifte kvinner. I samme aldersgruppe var kun en mann gift, av totalt 1265 gifte menn. Heller ikke mange menn og kvinner i alderen 21-25 år var gift, kun 50 kvinner og 35 menn (tabell 1). Folketellingen forteller oss likevel ikke hvor gamle kvinnene og mennene var da de giftet seg, kun hvor gamle de var i 1801 og hvilken ektestand de tilhørte. Den kan likevel gi en liten pekepinn på hvor vanlig det var å være gift i veldig ung alder i 1801, noe det altså ikke var.

Ved kongelig resolusjon i 1744 ble det bestemt at bergarbeideren var nødt til å ha Overbergamtets tillatelse til å gifte seg. Ifølge Berg finner vi anført bevilgninger til giftermål ved såkalte giftesedler, men det ser ikke ut til at det ble praktisert en slik bevilgning ved alle giftermål. I Bergs bok om bergmannslektene Bratteberg og Rabenstein på Kongsberg skriver Berg at giftesedler ikke ble protokollført da Mikkel Bratteberg og Anna Rosina Rabenstein ble gift i 1745. Ifølge Berg vises praksisen ved anførselen av et avvik. Det er derimot protokollført at Bergarbeideren Lars Hansen Grønvold ønsket å gifte seg med bergmannsdatteren Syrine Hansdatter i 1745, men ifølge Berg mente Overbergamtet at hun hadde «slike mangler på sunnhet og helbred».¹⁶² Hun var derfor nødt til å gjennomgå en helseundersøkelse hos bergkirurgen. Utfallet av helseundersøkelsen er uviss.¹⁶³

Opprinnelig ønsket Overbergamtet å nekte arbeidere å gifte seg før de hadde fylt 22 år, men de ble nektet av kongen. I det gamle samfunnet var gutter og jenter nødt til å ha foreldrenes samtykke til å gifte seg hvis de var under lovlig giftermålsalder, på henholdsvis 20 år for menn og 16 år for kvinner.¹⁶⁴ Ifølge Christian Vs norske lov 3-18-2 skulle hemmelig trolovelse «[...] ej holdis, som er skeet uden Forældris, eller deris Villie, som ere rette Værger efter Loven; Dog dersom Forældre, eller Værge, ikke have nogen skiellig, eller lovlig, Aarsag det at forhindre, da skal deris Forbud, eller hvis Forhindring de derudi ville gjøre, intet gielde.»¹⁶⁵ Dersom kvinnen gifter seg uten foreldrene eller hennes vergers vilje «(...) da volder hand hendis Gods, mens hun lever, om hand vil».¹⁶⁶ Det kan dermed se ut til at verksherren hadde overtatt en del av husbondens tidligere funksjoner i det patriarkalske verkssamfunnet på Kongsberg. Ifølge Berg påpekte herrene ved Overbergamtet at den tidlige giftermålspraksisens uheldige følger, som «det

¹⁶² Berg, *Glemte mennesker*, 47

¹⁶³ Berg, *Glemte mennesker*, 47

¹⁶⁴ Overbergamtet var det sentrale innenlandske styringsorgan for den norske bergverksnæring

¹⁶⁵ CV NL 3-18-3

¹⁶⁶ CV NL 3-18-2

unge mannekjønns fordervelse», redusert arbeidsinnsats og kostnader for bergkassen. Videre mente herrerne ved Overbergamtet at de tidlige ekteskapene førte til at arbeidere ble utslitt i en ung alder; ved 30 års alderen syntes bergmannen likesom å ha fullendt sine beste dager. De la dermed skylden på det tidlige ekteskapet, og ikke det harde arbeidet, slet dem ut. Videre argumenterte Overbergamtet for at den tidlige giftermålsalderen førte til sykdom og dødsfall, pensjoner til enker og uforsørgede barn.¹⁶⁷ Det er verdt å merkes seg at embetsmannsdøtre var yngre når de giftet seg, altså rundt 22 år gamle. Trolig mislikte Overbergamtet at bergarbeiderne giftet seg tidlig, for dette kunne bli kostbart for Sølvverket og Overbergamtet.

Som vi har sett kulminerte ekspansjonen til Sølvverket på 1770-tallet. For at Sølvverket skulle ekspandere, trengte de arbeidskraft. I løpet av andre halvdel av 1750-årene, samt 1760-årene, flyttet dermed mange unge gutter til Kongsberg. Ifølge Kristoffersen kan den store innvandringen ha fortsatt til ut i midten av 1770-årene. Dette førte til et stort mannsoverskudd i bergstaden.¹⁶⁸ Den store innvandringen førte til at det i 1769 var 110,95 menn per 100 kvinner på Kongsberg.¹⁶⁹ Den økende innflyttingen av unge gutter kan i senere år ha ført til «maksimalt gifte» for kvinnene i periode. Også kvinner som ikke var de mest attraktive på ekteskapsmarkedet kan ha blitt gift.¹⁷⁰ Videre argumenterer Kristoffersen for at svært mange av kongsbergjentene giftet seg i forhold til jenter i andre byer og bygdene omkring, mye takket være et stort overskudd av gutter i gifteferdig alder på grunn av innvandring av arbeidskraft.¹⁷¹ Å være kvinne på Kongsberg under ekspansjonstiden kan dermed ha hatt sine fordeler, siden så mange ble gift.

30 år senere sank innbyggertallet fra 8086 innbyggere i 1769 til 6811 i 1801. Videre viser folketellingen fra 1801 at det bodde flere kvinner enn menn på Kongsberg, henholdsvis 3613 kvinner og 3195 menn.¹⁷² I 1801 var det dermed kun 87,86 menn per 100 kvinner.¹⁷³ Det var i stor kontrast til det store mannsoverskuddet noen tiår tidligere. Det var flere ugifte kvinner enn ugifte menn over 15 år, henholdsvis 745 kvinner og 610 menn. Antall gifte kvinner og menn var

¹⁶⁷ Berg, *Glemte mennesker*, 47

¹⁶⁸ Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 46-69

¹⁶⁹ Hervig, *Avskjedigelsesmanntall*, 5

¹⁷⁰ Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 46-69

¹⁷¹ Kristoffersen, «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød», 68-69

¹⁷² Folketellingen for Kongsberg 1801

¹⁷³ Hervig, *Avskjedigelsesmanntall*, 5

likevel ganske lik; 1271 kvinner og 1265 menn var i folketellingen fra 1801 oppført som gifte. Som vi ser i tabell 6, som viser en tabell over kvinner og menn ut ifra deres ekteskapsstilling fra folketellingen i 1801, var det dermed flere ugifte kvinner enn menn. Det var også flere kvinner i enkestand enn menn (tabell 6). Andelen ugifte kvinner på Kongsberg i 1801 stemmer dermed godt overens med det europeiske giftermålsmønsteret, hvor mellom fem og ti prosent av alle kvinner aldri giftet seg.¹⁷⁴

4.2 Leiermål – et vanlig lovbrudd?

I alle europeiske land, inkludert Norge, ble seksuell omgang utenfor ekteskapet regnet som synd. Det var lenge lover i Norge som gikk ut på å straffe både kvinner og menn dersom de begikk seksuelle handlinger utenfor ekteskap. Å bli stemplet som en synder av kirken eller som en kriminell av staten, var sett på som en stor skam.¹⁷⁵ Kong Christian Vs Norske Lov av 1687 åpner kapittelet om løsaktighet med strafferammene for leiermål, altså samleie utenfor ekteskap. Straffen for førstegangs leiermål var en bot på 12 rd for menn og seks rd for kvinner. I tillegg måtte begge stå til åpent skrifte, som fungerte som en ren skamstraff.¹⁷⁶ Dersom lovbrøyteren ikke hadde råd til å betale bøkene, ble den straffet ut ifra sin formue og med fengselsstraff. Hvis lovbrøyterne derimot giftet seg med hverandre, sank bøkene til 2 ¼ rd for mannen og halvparten av det igjen for kvinnen. I tillegg unngikk de skammen med å stå til åpent skrifte.¹⁷⁷ Det var presten i sognet som hadde ansvaret med å rapportere til myndighetene da barn ble døpt og hvem som hadde fått barn utenfor ekteskap. Dersom presten ikke gjorde det, kunne han miste jobben sin. Dette tyder på at myndighetene var interessert i å følge med på både hvem som fikk barn med hvem og hvor. Det kan også se ut til at myndighetene var avhengige av prestenes rapportering for å få slutt på leiermålssakene. Myndighetene slo hardt ned på umoralen og synden blant befolkningen. Målet med leiermålslovene var nemlig å forhindre umoralsk oppførsel og sikre ekteskapet som institusjon. Utenomekteskapelig samleie var derfor regnet som

¹⁷⁴ Eliassen, «Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet», 65-67

¹⁷⁵ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 195-196

¹⁷⁶ Lovbrøyteren var nødt til å stå foran menigheten å tilstå sine synder og be om deres tilgivelse, som deretter ble gitt av presten etter en formaningsstale. Dette fungerte som en ren skamstraff.

¹⁷⁷ CV NL 6-13-1

en stor synd.¹⁷⁸ Lovene om leiermål var rettet både mot menn og kvinner, men det var enklere å rettsforfølge kvinnene enn mennene. En av grunnene til det var at en kvinne bar beviset på sin seksuelle handling med seg, siden det var hun som ble gravid og fødte barnet.

De aller fleste som begikk leiermål, gjorde det kun en gang. Loven ga ingen spesielle instruksjoner for straff ved det andre leiermålet.¹⁷⁹ Hervig viser til Anna Tranberg i sin hovedoppgave *Syssettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, hvorav Tranberg har gått gjennom tukthusarkivet lemmeprotokoller i perioden 1741 til 1755. Her er det beskrevet at kongsbergkvinner ble sendt til tukthuset, som fungerte som en tvangsarbeidsanstalt og straffeanstalt, for andregangs leiermål.¹⁸⁰ Nærmere 1800-tallet var det derimot langt færre kvinner som ble sendt til tukthuset for leiermål. Det kan se ut til at myndighetene ikke var like opptatt av å straffe leiermål lenger, i hvert fall ikke med tukthusstraff. Tyverianordningen av 1789 hadde også en innvirkning på det synkende antallet leiermålsforbrytere.¹⁸¹ Anne Syversdatter Sønstegaardeie fra Kongsberg ble satt inn på tukthuset 3. juni 1797 i en alder av 30 år. Hun var en ugift kvinne og hadde begått leiermål, men det var ikke hovedgrunnen til at hun ble satt inn på tukthuset. Hun ble satt inn som et resultat av at hun viste uforsiktighet og uriktig forhold ved sin barnefødsel. Ugifte kvinner som ventet barn hadde opplysningsplikt på det stedet de oppholdt seg, etter Christian Vs Norske Lov om «Letfærdige Qvindfolk». Når tiden nærmet seg fødselen skulle kvinnene gjøre rede for hvem barnefaren var og komme med alle nødvendige opplysninger som ble krevd av dem. Hvis de ikke gjorde dette, ville de bli straffet med bøter, men de som ikke hadde råd til å betale bøter fikk anledning til å sone straffen i enten fengsel eller tukthus. Det kan tyde på at Anne ikke hadde fulgt den overstående loven til punkt og prikke, siden hun ble arrestert for å ha vist uforsiktighet og uriktig forhold ved sin barnefødsel. Anne oppførte seg godt på tukthuset, som resulterte i at hun etter to måneder på tukthuset vendte hjem til Kongsberg.¹⁸² Ved tredjegangs leiermål spesifiserte derimot loven at kvinnen skulle straffes med såkalt kagstraff. Dette var en form for kroppsstraff, hvor forbryteren ble bundet fast

¹⁷⁸ Aune, *Avkriminaliseringen av leiermål*, 24

¹⁷⁹ Norgeshistorie, s.v. «Forbud mot sex før ekteskap,» av Susann Holmberg. 16.02.2021. <https://www.norgeshistorie.no/enevelde/1254-Forbud-mot-sex-f%C3%B8r-ekteskap.html>

¹⁸⁰ Hervig, *Syssettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 99

¹⁸¹ Hals, *Christiania Tukthus*, 48

¹⁸² Hals, *Christiania Tukthus*, 60

til en påle på et offentlig sted og pisket med ris på sin bare rygg.¹⁸³ Som vi har sett kunne både menn og kvinner bli straffet hardt dersom de begikk leiermål. På tingene i Norge ble kvinner dømt til harde straffer, og konsekvensen var elendighet for mange. Hvor hardt kvinnene og mennene på Kongsberg ble dømt har jeg ingen kilder på.

En bergarbeider som begikk flere leiermål var Clas, også kjent som Claus, Christensen. I ministerialboken for Kongsberg prestegjeld fra 1795 til 1816 er alle hans utenomekteskapelige barn oppført. Hans første barn var piken Anne Malene, som døde fem uker gammel i 1795. Clas er oppført som hennes far, men ingen mor er oppført.¹⁸⁴ Hans andre barn var Anne Barbro, som i 1796 ble født utenfor ekteskap av Karen Martinidatter fra Skien, som er oppført som tjenestepike hos Peter Schanke.¹⁸⁵ Hans tredje barn var Jon, som i 1797 ble født utenfor ekteskap av moren Marte Joensdatter Mølla, også kjent som Marthe Jonsdatter Mølla. I ministerialboken står det en merknad om barnefaren: «er dette det 3die Lejermaal, som denne Person i de sidste 2 Aar har begaaet».¹⁸⁶ Tre år etter at Jon ble født, i 1800, står Clas og Marte oppført som foreldrene til enda et barn født utenfor ekteskap. Også dette barnet fikk navnet Anne Malene, muligens oppkalt etter sin avdøde storesøster. Denne gangen står det at Claus Christensen er «Afskeediget Bergsmand» i ministerialboken. I en merknad står det «NB Begges 3die Lejermaal med hinanden».¹⁸⁷ Dermed kan Claus ha fått barn nummer en, tre og fire med Marte, mens han fikk barn nummer to med ei tjenestepike fra Skien. Kanskje var Anne Malene, som ble født i 1795, Marte og Claus sitt første barn sammen. Hva slags straff Clas og Marte fikk er ikke oppført i ministerialboken. For å få vite hva slags straff de fikk er jeg nødt til å studere tingbøkene. Kanskje var straffen til Clas at han ble avskjediget av Sølvverket, men det er mer sannsynlig at han var avskjediget på grunn av innskrenkinger ved Sølvverket.

I løpet av 1700- og starten av 1800-tallet økte andelen uekte barn i Norge, også på Kongsberg. I samme perioden skjedde det også en liberalisering av lovverket og leiermålsstraffene ble mildere. Åpent skrifte ble i 1767 opphevet og erstattet med åtte dagers fengselsstraff.¹⁸⁸ Anne

¹⁸³ Norgeshistorie, s.v. «Forbud mot sex før ekteskap,» av Susann Holmberg. 16.02.2021. <https://www.norgeshistorie.no/enevelde/1254-Forbud-mot-sex-f%C3%B8r-ekteskap.html>

¹⁸⁴ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 234b

¹⁸⁵ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 212a

¹⁸⁶ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 213b

¹⁸⁷ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 217b

¹⁸⁸ Eliassen, «Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet», 58-67

Aune har skrevet om avkriminaliseringen av leiermål i sin hovedoppgave *Avkriminaliseringen av leiermål: Ein studie av lov og rettspraksis i leiermålssaker i Nedre Telemark sorenskriveri 1727-1797* fra 1994. Her skriver Aune at i løpet av 1700-tallet sank antall leiermålssaker, selv om det var en økning i uektefødte barn. I første del av 1700-tallet ble fengsel og gapestokk brukt som straff i de tilfellene hvor personene ikke hadde betalingsevne i Nedre Telemark. Lovene var dermed strengt håndhevet og rammet hardt de personene som fikk barn i første del av 1700-tallet. I siste del av 1700-tallet sank tallet på leiermålssaker, og loven ble mildere håndhevet. Myndighetene var i mindre grad opptatt av å straffe den tiltalte, og fokuserte heller på å sikre de uekte barnas oppvekst og finne ut hvem som var faren enn å slå ned på kvinnene som fikk barn utenfor ekteskap. Dommerne på tinget tok også hensyn til formildende omstendigheter. I tilfelle både kvinner og menn ikke hadde penger til å betale hele leiermålsboten, slapp de å betale boten og de ble ikke sendt på tukthus. I takt med den økende andelen uektefødte barn fikk leiermålssakene en ny funksjon, ved at sakene skiftet karakter fra moralske til økonomiske saker utover på 1700-tallet, og lovene ble mildere håndhevet. Aune argumenterer dermed for at leiermål ikke lenger var en alvorlig forbrytelse på slutten av 1700-tallet.¹⁸⁹ I 1800 ble åpent skrifte helt opphevet. I 1798 bestemte Kanselliet at kroppsstraffen skulle unngås og det måtte bli enklere for lovbrysterne å betale leiermålsbøtene. En måte å gjøre det på var å senke bøtene for tjenestefolk og andre uten formue. Boten sank dermed fra 12 rd til 1 rd for tjenestedrenger og fra 6 rd til 24 sk for tjenestepiker.¹⁹⁰ I 1812 ble det utgitt en forordning, som førte til at første og andre gangs leiermål ikke lenger var et lovbrudd, men tredje gangs leiermål var fremdeles regnet som et lovbrudd fram til 1902.¹⁹¹

Med et giftermålssystem der det var vanlig at bruden var gravid, innebar dette at barnet ofte kom før giftermålet. Under nedgangstiden ble kvinnene nå ugifte mødre og ikke gravide bruder. De ble ofre for omstendigheter som på ubestemt tid enten umuliggjorde eller utsatte ekteskap.¹⁹² Den økende andelen uektefødte barn og færre giftermål kan ses på som et resultat av at de sosiale kårene ble forverret. De vanskelige forholdene på Kongsberg illustreres med de mange uektefødte barna i perioden. Under ekspansjonstiden ved Sølvverket i 1760-årene lå antallet

¹⁸⁹ Aune, *Avkriminaliseringen av leiermål*, 124-126

¹⁹⁰ Eliassen, «Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet», 58-67

¹⁹¹ Hals, *Christiania Tukthus*, 49

¹⁹² Eliassen, «Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet», 58-63

uektefødte barn på 2,4 prosent, mens under nedgangstiden ved Sølvverket i 1790-årene økte antallet til 5 prosent.¹⁹³ I Moss derimot lå andelen på 10 til 14 prosent av alle fødsler i den samme perioden.¹⁹⁴ Andelen barn født utenfor ekteskap økte på Østlandet, inkludert på Kongsberg rundt 1770 og tiltok utover på 1800-tallet.¹⁹⁵ I ministerialboken for Kongsberg prestegjeld er det registrert 3587 fødte barn i perioden 1795 til 1816.¹⁹⁶ Av de 3587 fødte barna var 224, altså 6 prosent, født utenfor ekteskap. I tilfellene hvor barnet var født utenfor ekteskap er både moren og faren oppført. Fra 1797 til 1805 var i gjennomsnitt 5 prosent av de fødte barna uektefødte. I 1805, året Sølvverket ble nedlagt, ble det født færrest uekte barn, kun 6 barn av 216 fødte, som tilsvarer 3 prosent. Året etter økte derimot antallet uektefødte barn. Det året ble 15 av 169 barn født utenfor ekteskap, som tilsvarer 9 prosent. Etter at Sølvverket ble nedlagt og fram til Sølvverket ble gjenopptatt økte andelen barn født utenfor ekteskap. Fra 1805 til 1816 var i gjennomsnitt 7 prosent av de fødte barna uektefødte. I perioden 1812 til 1816, altså fra året leiermålsbøtene ble opphevet, ser vi at andelen barn født utenfor ekteskap lå på 8 prosent. I 1813 lå andelen på hele 10 prosent (tabell 4). Dermed økte andelen uektefødte barn på Kongsberg etter at leiermålsbøtene ble opphevet. Trolig var ikke dette den største grunnen til at andelen uektefødte barn økte, men heller nedgangstiden ved Sølvverket, som kulminerte med nedleggelsen av Kongsberg sølvverk i 1805. Under nedgangstiden og etter nedleggelsen ble det vanskeligere å skaffe seg levebrød på Kongsberg, som igjen førte til at det ble vanskeligere å inngå ekteskap.¹⁹⁷ Dødeligheten for de uekte barna på landsbasis var høy, og vi skal senere se at den var spesielt høy på Kongsberg i perioder. Barn født utenfor ekteskap hadde heller ikke de samme rettighetene som ektefødte barn. Barn født utenfor ekteskap hadde blant annet ikke rett til arv etter faren deres. Laugsvedtekter hadde også bestemmelser som gikk ut på at ingen uektefødte skulle tas opp som hverken lærling eller svenn.¹⁹⁸

¹⁹³ Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 53

¹⁹⁴ Kristoffersen, «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød», 68-69

¹⁹⁵ Berg, *Glemte mennesker*, 146

¹⁹⁶ Ministerialboken for Kongsberg prestegjeld

¹⁹⁷ Eliassen, «Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet», 58-63

¹⁹⁸ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 195-196

4.3 Uektefødte barn av tjenere

I det neste kapittelet skal vi se på hva kvinnene på Kongsberg arbeidet med, og de fleste yrkesaktive kvinnene på Kongsberg var i tjeneste. I folketellingen fra 1801 kan vi se at 324 av de 345 tjenestefolkene, og dermed 94 prosent av alle i tjeneste, var ugift.¹⁹⁹ Kun to kvinner og to menn i tjeneste på Kongsberg var gift; Andrea Andersdatter på 26 år, Gunnild Paulsdatter på 46 år, Rolv Mortensen på 23 år og Anders Olsen på 50 år. Gunnild Paulsdatter er oppført i tjenestestand, men det står at «Manden tiener og konen har almisse». Det er derfor mulig at hun kun er oppført som i tjenestestand fordi mannen hennes var i tjeneste. Gunnild bodde hos husmoren Karen Giert-Beehnsdatter sammen med sin søster, svigerbror og datter. Hennes mann er derimot ikke oppført på samme adresse.²⁰⁰ Det kan se ut til at ingen av de gifte i tjeneste bodde sammen med sin ektefelle. 16 av de totalt 345 personene i tjeneste på Kongsberg var i enkestand, og av dem var kun en enkmann. Kun en i tjenerstanden, Marte Halvordatter, er oppført som separert. Hun er oppført som «1te gang gift med forvist mand».²⁰¹

I ministerialboken er 15 av de totalt 224 uektefødte barna på Kongsberg i perioden 1795 til 1816 oppført med enten en eller begge av foreldrene i tjeneste. Derimot var ingen av foreldrene til de ektefødte barna i tjeneste. Blant de uektefødte barna med foreldre i tjeneste var Margrethe Kistine, som ble født av foreldrene Even Larsen og Guri Christopherdatter i 1799. Da Margrethe Kistine ble født var begge foreldrene i tjeneste hos husmoren Malene Nolt. Blant fadderne til barnet er bergarbeideren Johannes Gomperud oppført. Barnet er oppført som hjemmedøpt.²⁰² Bare 5 uker gammel døde barnet og blir begravd 23. mars 1799.²⁰³ I folketellingen fra 1801 var den nå 36 år gamle Guri fremdeles i tjeneste hos Malene Nolt. På samme adresse er også Johannes, nå oppført med etternavnet Gomprud, oppført. Han er oppført som 40 år gammel, ugift og losjerende bergarbeider. Det kan se ut til at søt musikk oppsto mellom Guri og Johannes, for allerede 14. november samme året giftet de seg.²⁰⁴ Hvor vanlig det var at mødre med barn utenfor ekteskap ble gift har jeg ikke kilder på. Fordi seksuell omgang utenfor ekteskapet ble regnet som synd, var det også mye skam forbundet med å få barn utenfor

¹⁹⁹ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Av totalt 8086 innbyggere.

²⁰⁰ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Nordmoen Gaden No. 550

²⁰¹ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Store Kirke Gaden No. 15

²⁰² Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 215b

²⁰³ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 260a

²⁰⁴ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 366b

ekteskap.²⁰⁵ Det kan kanskje ha vært med på å gjøre ugifte mødre mindre attraktive på ekteskapsmarkedet. Enkemenn valgte vanligvis en eldre ugift pike og ikke en enke å gifte seg med på nytt. Ifølge Sogner var det trolig mindre kompliserende for familieforholdene.²⁰⁶ Johannes var heller ingen ung mann da han giftet seg med Guri. Kanskje var det vanligere blant eldre menn å gifte seg med kvinner som hadde barn eller hadde begått leiermål. Ni måneder etter giftermålet, 7. august 1802, ble Johannes og Guri sin første og eneste sønn, Jacob, døpt.²⁰⁷ Høyst sannsynlig var Guri blant de mange gravide brudene i perioden.

Lykken for Guri, som tidligere hadde begått leiermål, og den eldre bergarbeideren viste seg å være kortvarig, for allerede litt over en måned etter at Jacob ble døpt ble Johannes begravet. Johannes ble begravet 30. oktober, og i ministerialboken står det at Johannes var «bekommen Skade i Gruben, døde deraf 20 Timer efter».²⁰⁸ Som vi tidligere har sett var det ikke ufarlig å arbeide i gruvene. Bergarbeiderne var utsatt for flere ulykker, og på midten av 1700-tallet ble omkring en av to hundre gruvearbeidere drept årlig. Antagelig fortsatte denne trenden også utpå starten av 1800-tallet. Som vi senere skal se, kan det ikke ha vært enkelt å være enke på Kongsberg, spesielt ikke dersom en hadde barn å fø. Som andre enker på Kongsberg fikk hun trolig enkepensjon, men som vi skal se var ikke denne høy. Det var ikke enkelt å leve av enkepensjonen alene. Kanskje var den dårlige ernæringen som fulgte fattigdom en av grunnene til at sønnen Jacob ikke overlevde den farlige barndommen. Han ble begravet 3. desember 1802, kun 1 ½ år gammel.²⁰⁹ Guri mistet på kort tid dermed både sine barn og ektemann. I 1816 døde Guri og etterlot seg hverken barn eller mann.²¹⁰

4.4 Soldatenes straff for leiermål

Ved forordning av 29. desember 1696 ble soldater fritatt fra straff ved førstegangsleiermål. Ved annengangs leiermål skulle de stå til offentlig skrifte og bli satt til straffarbeid.²¹¹ Kanskje gjorde

²⁰⁵ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 195-196

²⁰⁶ Blom, Rosenbeck og Sogner, *Kvinner i den vestlige verden fra år 1500 til i dag*, 89-96

²⁰⁷ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 66a

²⁰⁸ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 289b

²⁰⁹ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 294b

²¹⁰ Klokkerbok for Kongsberg prestegjeld 1816-1839, s. 190a-b

²¹¹ Holmberg, *Likhet for loven?*, 47

denne forordningen at soldatene ikke nødvendigvis hadde en agenda om å gifte seg med kvinnene de fikk relasjoner til. I ministerialbok for Kongsberg prestegjeld fra 1795 til 1816 er 27 nybakte fedre oppført som soldater, hvorav en av fedrene er oppført to ganger, som soldat den første gangen og som en del av landvernet den andre gangen. Det var dermed 28 barn av soldatfedre som ble født i perioden. Av dem var kun åtte ektefødt.

Blant de nyfødte og uekte barna var Ener, Hans, Serine Maria og Søren. Ener og Hans ble begge født i 1796. Deres fedre var soldater i jegerkorpsset. Som vi har sett oppsto det opptøyer på Kongsberg 5. september 1795. 16. september rekvirerte stiftamtmann Frederik Molkte en militær styrke, som besto av 500 mann. Trolig var Ener og Hans sine fedre, henholdsvis Niels Larsen og Johan Hansen, en del av den militære styrken som Molkte rekvirerte ett år tidligere.²¹²

I 1801 ble Serine Maria født utenfor ekteskap av Else Malene Olsdatter Alm og Søren Rolvsen Uleberg, også kjent som Søren Rolvsen Uhleberg. Søren er oppført som soldat i kirkeboken. Det står at barnemoren ligger i barselseng hos Hans Henrich Bommen, og at hun var enke etter Ener Olsen Hagen.²¹³ To år etter at Serine ble født, fødte Else Malene hennes og Søren's andre barn utenfor ekteskap. Denne gangen er Søren sr. oppført som død landvernsoldat i kirkeboka.²¹⁴ Sønnen ble døpt og kalt opp etter sin far, Søren. Som mange andre barn i perioden ble Søren hjemmedøpt, og begravet kort tid etter dåpen. Søren ble begravet 26. mars 1803, bare 11 uker gammel.²¹⁵ Serine overlevde heller ikke den farlige barndommen og ble begravet 12. mars 1808, rundt 7 år gammel.²¹⁶

Hvordan gikk det så med disse barnemødrene og soldatbarna? Som vi ser, overlevde ikke Søren og Serine den farlige barndommen. Det er vanskelig å følge Ener og Hans i kildene. Jeg har funnet en fostersønn med navn Ener hos familien til Gullik Enersen Bøe i folketellingen fra 1801. Gullech, også kjent som Gullik, Enersen er oppført som en av fadderne til Ener, og kanskje ble Ener kalt opp etter Gulliks far.²¹⁷ Gullik er i folketellingen oppført som 53 år gammel, gift

²¹² Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 212a

²¹³ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 218b

²¹⁴ Landvernet ble i 1742 en del av den norske hæren, og besto av landvernsoldater. Landvernsoldatene var de yngste av de ferdig tjente i de ordinære avdelingene. Dersom det ikke var nok slike, skulle det skrives ut mannskaper i vernepliktig alder til landvernet som ikke hadde vært i tjeneste enda.

²¹⁵ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 219b

²¹⁶ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 218b

²¹⁷ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 212a

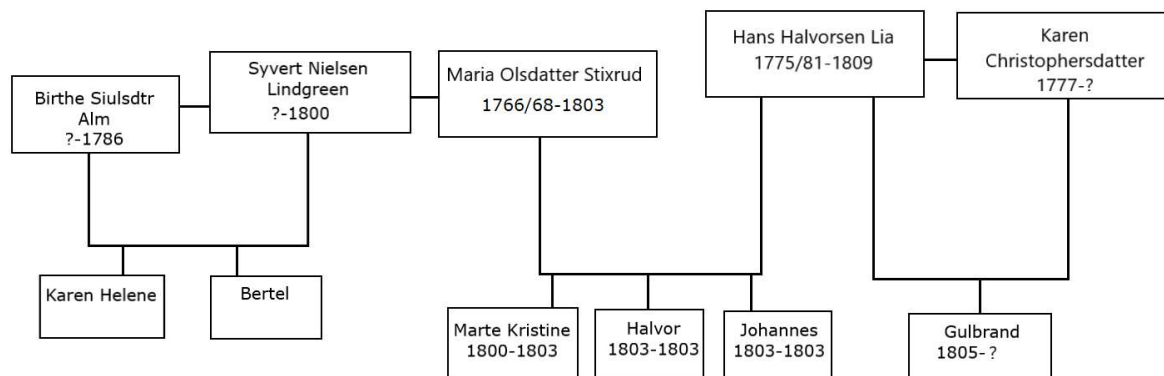
husbonde og bergarbeider. Han er oppført som boende i Glitre Gaden, nå kalt for Glitregaten, sammen med sin kone Mallene Steffensdatter på 54 år, sønnen Lars Gulliksen på 6 år, datteren Anne Gulliksdatter på 16 år, fosterbarnet Ener Andersen på 4 år og den losjerende kvinnen Elen Nielsdatter på 31 år. Om dette er den samme Ener som ble født av Anne Larsdatter kan jeg ikke vite for sikkert. Han stemmer overens med fornavnet og alderen til Ener, født av Anne Larsdatter. Hvis Ener han hadde vært Niels Larsen sin sønn, ville han trolig fått etternavnet Nielsen, siden det er patronymikonet dannet av farens fornavn. Jeg fant ikke heller ikke Anne Larsdatter Mengsoel igjen i folketellingen.²¹⁸

Hverken Niels Larsen eller Johan Hansen giftet seg med barnemødrene etter at barnet ble født. Søren giftet seg ikke med Else Malene etter deres første leiermål, og det ser ut til at han hadde avgått med døden før deres andre barn ble født. Som vi har sett var et økonomisk fundament nødvendig å ha for å kunne etablere familie. Dersom soldatene hadde lite eller ingenting å arve fra sine foreldre og ikke hadde tjent nok penger til å kunne gifte seg enda, måtte han kanskje avstå fra giftermålsplanene. Enda viktigere var kanskje at Danmark-Norge begrenset andelen vervede soldater per kompani som kunne være gift.²¹⁹ De økonomiske utfordringene med å få gifte seg, begrensningen i andelen soldater som fikk lov til å gifte seg, kombinert med en mulig lav risiko for straff ved leiermål, kan ha medført en kultur med en viss grad av løslivethet. Det er selvsagt mulig at de fortsatt anså samleie som en del av et ekteskapsløfte.

²¹⁸ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Glitre Gaden No 1130

²¹⁹ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 198

Figur 1: Slektstre over Maria Olsdatter Stixrud, som viser familien til hennes mann og barn

Kilde.: Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795 til 1816 og folketellinga 1801 for Kongsberg.

4.5 Barnefaren foer til Søes

Dåpsattesten til et barn født utenfor ekteskap vakte min interesse, hvor det sto at «Barnefaren foer til Søes». Jeg ønsket å bli bedre kjent med dette barnet og hennes mor, Maria Olsdatter Stixrud. Før vi skal bli bedre kjent med dem, er det noen andre mennesker vi må se på først. Blant dem er Syvert Nielsen Lindgreen, som arbeidet som kunsthauer ved Sølvverket.²²⁰ En gang mellom 1786 og 1800 giftet han seg med Maria. I 1786 døde hans første kone, Berthe Siuldsdatter Alm, og hun etterlot seg barna Karen Helene Syvertsdatter Lindgreen og Bertel Syversen Lindgreen.²²¹ I 1800 ble Syvert begravet. Han etterlot seg sin nye kone Maria og sine to voksne barn. Hvor gammel han var da han ble begravet er ikke oppført.²²² Det samme året som Syvert ble begravet, fødte Maria datteren Marte Kristine. Syvert er derimot ikke oppført som barnefaren. Derimot er unγκaren Hans Gulbrandsen fra Bragernes, som i dag ligger i Drammen, oppført som faren. Blant fadderne til Marte Kristine var Gulbrand Halvorsen Lia og hennes to stebarn, Bertel Syversen Lindgreen og Karen Hellene Syversdatter Lindgreen.²²³ Jeg synes det er interessant at hennes to stebarn er faddere til hennes barn, som hun fødte samme året

²²⁰ Skifteregister for Kongsberg byfogd, Overbergamtet og Sønnaфjelske bergamt 1705-1801, s. 131b

²²¹ Skifteregister for Kongsberg byfogd, Overbergamtet og Sønnaфjelske bergamt 1705-1801, s. 330a

²²² Skifteregister for Kongsberg byfogd, Overbergamtet og Sønnaфjelske bergamt 1705-1801, s. 699b

²²³ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 217b

som deres far døde. Kirkebøkene, med oppføringen av fadderskap, er en av få kilder som forteller om vennskap og sosial omgang blant allmuen på Kongsberg på 1700-tallet og starten av 1800-tallet. Det var vanlig å ha både slektninger og andre som faddere til sine barn. I mange tilfeller ble trolig også naboer bedt om å være faddere, og de kunne gjerne være omgangsvenner. Faddere var likevel ikke alltid omgangsvenner av familien. Ifølge Berg var det ikke uvanlig å be sosialt høyerestående personer om å stå som faddere. En av grunnene til det var for å sikre barnet et godt framtidig liv, i alle fall på symbolsk vis. Folk fra høyere lag takket ofte ja til slike forespørsler, fordi fadderskapene var med på å bekrefte deres egne sosiale status. I tilfeller der fadderne mer sosialt jevnstilt med foreldrene, kan vi se for oss at det har vært nærmere forbindelser mellom personene.²²⁴ I ministerialboken er Maria oppført som enke og pensjonist. I en merknad står det at Marte Kristine ble hjemmedøpt og at barnets far for til sjøs.²²⁵ Ifølge Sogner har trolig mange gifte kvinner blitt forlatt av sine ektemenn som reiste til sjøs. Flere kvinner rømte til Holland på grunn av leiermålssaker, og det er ikke unektelig å tenke at menn gjorde det også.²²⁶

I folketellingen fra 1801 finner jeg Maria og Marte Kristine losjerende hos den 26 år gamle ugifte husbonden og feieren Hans Halvorsen, som var broren til Marte Kristines fadder, Gulbrand Halvorsen Lia. Maria er oppført som 33 år gammel og enke, som lever av almisse. Det mest interessante er at Marthe Kristine Hansdatter her er oppført som den 1 år gamle datteren til husbonden Hans. Her er også stedatteren til Maria, Karen Helene, oppført som losjerende med almisse.²²⁷ I 1803 oppga Hans i ministerialboken at han var faren til Marte Kristine, og at hun ble født før han ble konfirmert.²²⁸ Hvorfor det to år tidligere ble løyet om at Marte Kristines far var unγκaren Hans Gulbrandsen som dro til sjøs, vet jeg ikke. Det samme året døde Marte Kristine, kun to år gammel. Det var et begivenhetsfullt år for Maria og Hans, men med mange dårlige begivenheter. Like før Marte Kristine døde fødte Maria to sønner, kalt for Halvor og Johannes. De var trolig tvillinger og døde da de kun var en og to dager gamle. Det ser ikke ut til at de rakk å bli døpt. De ble begravet sammen med sin søster 10. april.²²⁹ Da familiemedlemmer

²²⁴ Berg, *Glemte mennesker*, 52

²²⁵ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 217b

²²⁶ Sogner, *Ung i Europa*, 70-71

²²⁷ Folketelling 1801 for Kongsberg

²²⁸ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 219a

²²⁹ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 219a

til fattige døde, både barn og unge, sparte foreldrene begravelseskostnadene ved å få disse lagt i kisten sammen med et annet lik. Ifølge Rosted var det ikke uvanlig at to til tre personer lå i samme kiste. Denne skikken hadde ikke Rosted opplevd før han flyttet til Kongsberg.²³⁰ Skikken var kanskje vanligere på Kongsberg enn andre steder i Norge. I ministerialboken er Maria oppført som guttenes mor og faren er oppført som feieren Hans Halvorsen Lia. I en merknad står det at Moren var enke etter Syver Lindgreen, og at dette var hennes andre leiermål som enke.²³¹ Dermed begikk Hans og Maria to leiermål sammen, og Hans var faren til alle Marias barn. Det ser ikke ut til at de noen gang giftet seg med hverandre. Syv måneder etter at Maria begravde sine tre barn, ble hun selv begravet. Hun ble begravet 13. november 1803 og ble 36 år gammel, beregnet født i 1766.²³² I folketellingen fra 1801 er hun derimot beregnet født to år senere, i 1768. Marias alder er dermed litt misvisende.

7. august samme året giftet Hans seg med Karen Christophersdatter.²³³ At Hans tidligere hadde begått to leiermål, satte ikke en stopper for hans giftermål med Karen. Kun ei kvinne over 16 år med navn Karen Christophersdatter er oppført i folketellingen fra 1801. Her er hun oppført som 24 år gammel losjerende og ugift dagarbeider og arbeiderske, boende i Glitre Gaden No. 1142. Tre år etter giftermålet, i 1805, blir ekteparet foreldre til deres eneste felles barn, sønnen Gulbrand.²³⁴ Lykken som gift var relativt kortvarig for Hans. Allerede i 1809 døde han, og her er han oppført som 28 år gammel og født i 1781. Hans var dermed hele 15 år yngre enn Maria og kun 19 år gammel da Marte Kirstine ble født, dersom vi skal stole på at alderen hans er korrekt oppført her.²³⁵ Men det forklarer ikke hvorfor han i folketellingen fra 1801, åtte år tidligere, er oppført som 26 år gammel og født i 1775. Også Hans sin alder kan dermed være misvisende. En ting ser i hvert fall ut til å være sikkert, og det er at han ble far til mange barn i ung alder, men ingen av hans uekte barn vokste opp.

²³⁰ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 39-40

²³¹ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 219a

²³² Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 289b

²³³ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 367b

²³⁴ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 92b

²³⁵ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 330b

4.6 Frugtbarhed er Bergmandens, som i Almindelighed den Fattiges, Lod

Som vi tidligere har sett har det i perioder vært spesielt stor dødelighet på Kongsberg. Allerede etter 1770 opplevde bergstaden en befolkningsreduksjon, som kom av et stort dødsoverskudd.²³⁶ Ifølge Kristoffersen døde hver 20. innbygger på Kongsberg hvert år.²³⁷ Et de verste nødsårene, som var i 1773, døde rundt en tiendedel av innbyggerne på Kongsberg. Den høye spedbarnsdødeligheten var likevel den viktigste grunnen til den høye dødeligheten. I Bergs bok om bergmannslektene Bratteberg og Rabenstein på Kongsberg får vi vite at ingen fra familien Bratteberg døde under de verste nødsårene.²³⁸ Kanskje var løkkene deres til stor hjelp? I tillegg var alle barna til Mikkel Bratteberg og Anna Rosina Rabenstein, som hadde overlevd den farlige barndommen, blitt voksne.

Rosted skriver at familien besto av en mann, kone og flere barn, gjerne tre til fire eller flere.²³⁹ Familie- og husholdningsstrukturen på Kongsberg besto derimot ikke nødvendigvis kun av den biologiske kjernefamilien.²⁴⁰ I undersøkelsen til Kristoffersen av bergarbeiderbygden Hedenstad, skriver Kristoffersen at bergarbeiderne hadde fire barn, mens overklassefamilien i snitt hadde 5,6 barn.²⁴¹ I folketellingen fra 1801 er det oppført 1343 adresser på Kongsberg, hvorav det gjennomsnittlig bodde 5,1 personer på hver adresse. I flere husstander er det ikke oppført barn, som er med på å dra ned gjennomsnittet. På 987 av adressene er det oppført barn som var opptil 15 år gamle, som vil si at det er oppført barn boende på 73 prosent av adressene. På 629 adresser er det oppført personer som var mellom 16 og 25 år gamle, som vil si på 47 prosent av adressene. Det kan se ut til at mange voksne barn bodde hjemme hos sine foreldre.²⁴² Ikke alle som bodde på samme adresse tilhørte samme husstand. På en adresse kunne det bo flere familier under samme tak, som for eksempel i 2den Tver-gade Fra Egermoen No 1023. Berg skriver at Bergmannsenken Anniken levde som losjerende sammen med sine tre barn; 14 år gamle Fransenete, 10 år gamle Jørgine og 8 år gamle Christian i 1801.²⁴³ I folketellingen fra 1801 fant jeg dem boende på adressen 2den Tver-gade Fra Egermoen No 1023, hvor 16 personer er

²³⁶ Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 46-47

²³⁷ Kristoffersen, «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød», 69-70

²³⁸ Berg, *Glemte mennesker*, 37

²³⁹ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22

²⁴⁰ Hervig, *Syssettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 33

²⁴¹ Kristoffersen, «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød», 68-69

²⁴² 1801 folketellinga for Kongsberg. 1343 adresser med totalt 6811 mennesker.

²⁴³ Berg, *Glemte mennesker*, 120-122

oppført, inklusivt Anniken og hennes barn. Her er tre familier, hvorav to av familiene var losjerende, og tre losjerende uten familier oppført. Den første familien som er oppført på adressen er husmoderen og enken Gunhild Hansdatter og hennes barn Hans Larsen, Maren Larsdatter, Ide Larsdatter og Marte Larsdatter. Deretter er familien til Anniken oppført som losjerende hos Gunhild. Den siste losjerende familien som er oppført på adressen var familien til skreddermester Anders Kielsen, som besto av skreddermesteren, kona Anne Andersdatter og barna Carl Andersen, Anne Andersdatter og Hellene Andersdatter. De tre losjerende som oppholdt seg på den samme adressen var Elen Haagensdatter, Anniken Engelbretsdatter og Søren Isachsen.²⁴⁴

Som vi har sett var gravide bruder vanlig på Kongsberg. Ifølge Rosted var mange av de yngste brudene gravide ved giftermålet, og barneflokket økte siden raskt. Videre skriver Rosted at «Frugtbarhed [...] er overalt Bergmandens, som i Almindelighed den Fattiges, Lod».²⁴⁵ Ifølge Berg forsvant mange barn forholdsvis tidlig fra foreldrehjemmet på Kongsberg, og derfor ble ikke en storfamilie boende sammen under samme tak. En av grunnene til det var at mange menn fikk seg godt betalte jobber ved Sølvverket i en ung alder, Myten om storfamilien i det gamle samfunnet, med tre generasjoner under samme tak, er og blir en myte, rett og slett fordi levealderen ikke var særlig høy. Videre argumenterer Berg for at den viktigste grunnen til at det ikke ble store barneflokker på Kongsberg, var den store barnedødeligheten som holdt tallet på barn nede, selv om antallet barnefødsler var høy.²⁴⁶

I det førmoderne samfunnet var barnedødeligheten høy. Det kan likevel se ut til at den var spesielt høy på Kongsberg. Ellers i Europa var det ikke uvanlig at spedbarnsdødeligheten var på 20 til 25 prosent på 1700-tallet. Og barnedødeligheten, som vil se de som døde før de hadde fylt 15 år, var normalt på 40 til 50 prosent i den samme perioden. Ifølge Berg, som her viser til Kristoffersens hovedoppgave «*To bønder på en bergmann*». *Befolkningsutvikling i Sandsvær 1750-1801* fra 1983, lå spedbarnsdødeligheten på Kongsberg på 26,4 prosent i perioden 1750-1801, som var høyere enn i de omkringliggende bygdene.²⁴⁷ Som vi ser på figur 2, som viser tabellene over fødsler og dødsfall i perioden 1768 til 1813 fra Moens *Kongsberg sølvverk 1623-*

²⁴⁴ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted 2den Tver-gade Fra Egermoen No 1023

²⁴⁵ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 24

²⁴⁶ Berg, *Glemte mennesker*, 51-52, 107

²⁴⁷ Berg, *Glemte mennesker*, 149

1957, som opprinnelig er fra Morten Thrane Brünnichs samling av bergverksannaler, ser vi at det er flere år med fødselsunderskudd enn fødselsoverskudd, som resulterte i at det totalt sett var et stort fødselsunderskudd i perioden. Årsaken til dette var ikke at det ikke ble født mange barn. Ser vi på fødselstallene fra 1792 til 1799, så ser vi at det ble født over 300 barn hvert år, men det var flere som døde enn som ble født. Ifølge Moen opplevde Kongsberg i 1773 det største befolkningsunderskuddet, på hele 532. En medvirkende faktor til dette kan være den store nøden befolkningen opplevde dette året. Året etter sank fødselsunderskuddet til 29. Det kan tyde på at befolkningen fikk det bedre etter at kommisjonen hadde undersøkt bergarbeidernes klage fra 1773. Tabellen viser ikke hvor mange spedbarn som døde i perioden (figur 2). Kristoffersen skriver at hvert fjerde fødte barn på Kongsberg døde i løpet av sitt første leveår på 1700-tallet. Bare halvparten av alle barna nådde tiårsalderen.²⁴⁸ Ifølge Dyrvik døde hvert tredje spedbarn i perioden fra 1767 til 1776. I kriseåret 1773 døde derimot halvparten av spedbarna.²⁴⁹ Den høye spedbarnsdødeligheten førte til at mødrene ammet i en kortere periode, noe som igjen førte til at de fortære ble gravide på nytt.²⁵⁰ I figur 2 ser vi også at det var et lavere antall fødte i perioden 1795 til 1816 enn det var i 1792 til 1799. I 20-årsperioden fra 1795 til 1816 var det bare født 176 per år. Trolig skyldtes dette nedleggelsen av Sølvverket (figur 2). Ifølge Hervig ble Kongsbergs befolkning redusert med 42,8 prosent i perioden mellom 1801 og 1815, fra 6811 innbyggere i 1801 til 3895 innbyggere i 1815. Nedgangen skyldtes hovedsakelig et stort fødselsunderskudd, men også en stor utflytting.²⁵¹

I Bergs bok om bergmannslektene Bratteberg og Rabenstein på Kongsberg skriver Berg at Anna Rosina Rabenstein fødte syv guttebarn i løpet av 12 år, hvorav fire av dem overlevde den farlige barndommen, to døde i løpet av sitt første leveår og ett av barna døde i løpet av sitt andre leveår. Dette var en vanlig familieutvikling på 1700-tallet. Det var derimot unikt Anna Rosina kun fødte guttebarn. Fra 1765 hadde familien fire sønner i arbeid, foruten familiefaren. Slik sett var familien bedre stilt enn mange andre på Kongsberg i perioden.²⁵²

²⁴⁸ Kristoffersen, «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød», 69-70

²⁴⁹ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 306

²⁵⁰ Kristoffersen, «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød», 69

²⁵¹ Hervig, *Avskjedigelsesmanntall*, 5

²⁵² Berg, *Glemte mennesker*, 47-48

Hvorfor døde så mange barn? Ifølge Rosted fikk de tidlige giftermålene en skadelig følge; de unge kvinnene satte svakelige barn til verden, og sammen med det dårlige kostholdet resulterte det i at de forble svake resten av livet.²⁵³ Ifølge Dyrvik døde barna på Kongsberg av ytre årsaker, som sykdom, vanstell og mangelfull ernæring. Dødsårsaken var dermed ikke først og fremst medfødte svakheter og skader ved selve fødselen.²⁵⁴ En skikk som gjenspeiler den utbredte spedbarnsdødeligheten i det gamle samfunnet, er skikken med hjemmedåp. At et barn ble døpt hjemme var vanlig dersom det var tvil om den nyfødte ville overleve lenge nok til å bli døpt i kirken.²⁵⁵ Av de 3587 barna som ble født i perioden 1795 til 1816 er 1179 av dem oppført som hjemmedøpt i ministerialboken.²⁵⁶ Dette tyder på en frykt for at barna skulle dø før de ble døpt i kirken.

Ifølge Berg var spedbarnsdødeligheten i liten grad sosial bestemt; både barn av høye og lave sosiale lag døde.²⁵⁷ I 1773, da prisene på det livsviktige kornet økte til det dobbelte, kan det derimot se ut til at de lavere sosiale lagene led mest. Lønningene til bergarbeiderne forandret seg ikke, og deres lønnsutbetalinger ble i tillegg forsinket dette året. Ifølge dommen, avsagt i 1775 etter at kommisjonen undersøkte bergarbeidernes klager, hadde de påklagde forutsettelsene fra leverandørene og lønningsbetjentenes side, sammen med dyrtiden, skapt en stor nød og misnøye blant bergarbeiderne. De høyere kornprisene og de sent utbetalte lønningene var blant de viktigste årsakene til at om lag en tiendedel av innbyggerne på Kongsberg døde dette året. Den høye spedbarnsdødeligheten var likevel den viktigste grunnen til den høye dødeligheten. Den høye dødeligheten førte til at mange barn ble foreldreløse. Mange barn ble derfor oppdratt av andre familier, gjerne tanter eller onkler.²⁵⁸ 27 familier hadde fosterbarn boende hos seg i 1801, og det var totalt 30 fosterbarn registrert i folketellingen. En av dem var Ener, som bodde hos familien til Gullik Enersen Bøe.²⁵⁹

²⁵³ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 23-24

²⁵⁴ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 306

²⁵⁵ Berg, *Glemte mennesker*, 47

²⁵⁶ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816

²⁵⁷ Berg, *Glemte mennesker*, 149

²⁵⁸ Berg, *Glemte mennesker*, 151

²⁵⁹ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Glitre Gaden No 1130

Det var ikke ufarlig å føde, hverken da eller nå. Kristoffersen argumenterer for at kvinner som døde i barsel kun utgjorde 1 prosent av dødsfallene på Kongsberg i perioden 1770 til 1801.²⁶⁰ I tabellen over fødsler og dødsfall på Kongsberg i perioden 1768 til 1813 er antall kvinner som døde i barsel fra 1802 til 1813 oppført. I perioden døde totalt 27 kvinner i barsel. Blant kvinnene som døde i barsel var Berte Susanna Olsdatter. Sammen med ektemannen fikk hun sønnen Johannes i 1811. I likhet med mange andre barn på Kongsberg i perioden ble han døpt hjemme. Kun to timer gammel døde Johannes.²⁶¹

4.7 Kapittelkonklusjon

Ut ifra det vi har sett vil jeg konkludere med at giftermålsalderen på Kongsberg i denne perioden ikke var så lav som jeg først antok, eller så lav som Rosted hevdet i sin avhandling. Ifølge Rosted var gruvearbeidernes koner svært unge jenter fra bergstaden, og mange av dem var gravide ved giftermålet. Ifølge Kristoffersen lå giftermålsalderen for bergarbeidere i andre halvdel av 1700-tallet på mellom 27 og 28 år. Bergarbeiderjentene var i gjennomsnittet ca. 27 år gamle ved giftermålet. De unge konene stemmer ikke overens med Kristoffersens undersøkelse eller Berg sine tall. Giftermålsalderen stemmer imidlertid med det europeiske giftermålsmonsteret, hvorav gjennomsnittsalderen for førstegangsgiftermål var på 26 år for kvinner og 28 år for menn. Det ser heller ikke ut til at mennene giftet seg da de ble forfremmet til sprengere i en alder av 18 år, slik som Rosted hevdet. Ifølge Rosted var uansett ikke bergarbeideren i økonomisk stand til å underholde sin kone og sine barn. Som vi har sett var månedslønnen for hauere og sprengere mellom 3 ½ og 4 ½ rd i måneden, og haueren tjente mest. Kristoffersen skriver derimot at selv om gutten hadde mulighet til å gifte seg etter at han ble ansatt som sprenger, ventet de fleste med å gifte seg til de ble ansatt som hauer, noe de ble da de var mellom 24 og 25 år gamle. 1 rd i måneden kunne tydeligvis utgjøre en stor forskjell. Likevel var gjennomsnittlig giftermålsalderen noe høyere, på 27 og 28 år. Det kan dermed se ut til at flere ventet noen år med å gifte seg. Det er verdt å nevne at selv om den største gruppen bergarbeidere arbeidet som hauere, var det også mange andre yrker og stillinger ved og i gruvene. Som vi har sett tjente ikke alle like godt som hauerne, og det tok gjerne lenger tid for innflyttere å bli forfremmet til hauere. Kanskje ventet de

²⁶⁰ Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 54

²⁶¹ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 139b

som ikke ble forfremmet til hauer noen år ekstra med å gifte seg, slik at de fikk spart opp penger til å kunne stifte sin egen familie. Gjennomsnitt viser oss uansett kun en middelvei av alle dataene, ikke at alle giftet seg da de var mellom 27 og 28 år. Lav giftermålsalder på Kongsberg kan ha vært vanligere tidligere.

Nedgangstiden ved Sølvverket førte til at flere bergmenn ble avskjediget. Mangelen på arbeid gjorde det vanskeligere for mennene å skaffe seg et levebrød, som var helt nødvendig for å etablere en familie. I løpet av nedgangstiden økte andelen uektefødte barn på Kongsberg. Etter at leiermålsbøtene ble opphevet, i perioden 1812 til 1816, økte andelen barn født utenfor ekteskap på Kongsberg mest. Jeg har konkludert med at den største årsaken var mangel på levebrød, og ikke at leiermålsbøtene ble opphevet. Hvorfor de fleste begikk leiermål kun en gang kan ha hatt med straffene å gjøre. Som vi ser, var leiermålsstraffene harde og bøtene store for de fleste i første halvdel av 1700-tallet, men de ble mildere i andre halvdel. Kanskje giftet flere seg etter at de hadde begått leiermål også. Det gjorde derimot ikke Claus og Marte, som begikk leiermål tre ganger sammen. Claus hadde blitt avskjediget av Sølvverket, som kan være en av årsakene til at de ikke giftet seg. Selv før leiermålsbøtene ble opphevet var de gravide brudene et omfattende fenomen, også på Kongsberg. Det kan dermed se ut til at statens disiplinering kanskje ikke slo gjennom når det gjaldt kontroll over kvinners seksualitet, eller at disiplineringen ble mildere mot slutten av 1700-tallet.

Som vi så i det forrige kapittelet var året 1773 preget av en stor nød på Kongsberg, som resulterte i at dødstallene steg, og det kan se ut til at den store spedbarnsdødeligheten var den største årsaken til at dødstallene steg. Spedbarnsdødeligheten ble påvirket av ytre faktorer, som blant annet ernæring. I 1773 skjøt kornprisene i været og lønningene til bergarbeiderne uteble. Som vi ser førte det til stor nød på Kongsberg, siden det ble vanskeligere å få tak i det livsviktige kornet, som igjen førte til mangelfull ernæring og død. Trolig var den mangelfulle ernæringen en av de viktigste årsakene til at spedbarnsdødeligheten var så høy i 1773. Den store spedbarnsdødeligheten førte videre til et stort fødselsunderskudd det samme året. Videre førte den høye spedbarnsdødeligheten i perioden til at det ikke ble så store barneflokker på Kongsberg. Ifølge Berg var familieutviklingen til familien Bratteberg vanlig, som vil si at rundt fire av syv barn ville overleve den farlige barndommen.

Kapittel 5: Bergstadens kvinner i hjemmet og i arbeid

Ifølge Rosted bød ikke bergstaden Kongsberg kvinnene noe passende arbeid, i tillegg til at kvinnene hadde en medfødt ulyst til å arbeide.²⁶² Ifølge Berg og Sælebakke var samfunnet på Kongsberg så ensidig innrettet mot den maskuline bergverksdriften at bergsamfunnets kvinner hadde få muligheter til lønnet arbeid og andre egeninntekter. Videre skriver de at kvinnene likevel drive litt «småhusnæring» med mer eller mindre offisiell småhandel, vertshushold og andre tiltak.²⁶³ Som vi skal se i folketellingen fra 1801, hadde flere kvinner losjerende boende hos seg. Videre skal vi se på hva kongsbergkvinnene arbeidet med. Ikke alle kvinner eller menn på Kongsberg var en del av bergarbeiderklassen. Som vi tidligere har sett hadde håndverkerklassen, mens bergarbeiderklassen hadde sunket fra 1769 til 1801. Med andre ord var færre mennesker en del av bergarbeiderklassen i 1801 enn i 1769, mens håndverkerklassen hadde økt. Dermed var også flere kvinner i 1801 en del av andre klasser enn bergarbeiderklassen. Kanskje drev flere av dem en virksomhet, siden gifte kvinner kunne drive økonomisk virksomhet og slutte avtaler uten samtykke fra ektemannen.²⁶⁴ Som vi skal se hadde også enker flere rettigheter enn spesielt ugifte kvinner når det kom til å drive virksomhet. Til gjengjeld en kvinne hverken gå i lære, bli svenn eller avlegge mesterprøve. Den eneste veien inn i håndverksfagene var derfor gjennom ekteskap med en mester.²⁶⁵ Til slutt skal vi se på tøyfabrikkene som ble etablert på Kongsberg på 1770-tallet og spinneanstalten som ble opprettet i 1798.

5.1 Kvinnernes rolle i hjemmet

Vi har tidligere sett at befolkningen knyttet til bergverkene skilte seg ut fra den store andelen av jordbruksbefolkningen, som 90 prosent av den norske befolkningen var en del av.

Bergarbeiderne på Kongsberg og deres familie hadde ikke nødvendigvis jord, slik som bondefamiliene hadde. I 1805 eide kun 12 prosent av bergarbeiderne på Kongsberg jord.²⁶⁶ Befolkningen på Kongsberg hadde dermed ikke jordbruk som hovedsyssel. Kvinnene i

²⁶² Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22-23

²⁶³ Berg og Sælebakke, «Fra bergsjern og fyrsetting til dynamitt», 38

²⁶⁴ Dyrvik, *Norsk historie 1625-1814*, 130.

²⁶⁵ Sandvik, *Umyndige kvinner i handel og håndverk*, 21.

²⁶⁶ Hervig, *Avskjedigelsesmanntall*, 17

bergstaden hadde, som andre steder i Norge i perioden, ansvaret for husholdet og familien. Det var også kvinnene som tok seg av husdyr og jord eller løkker, hvis de var så heldige å ha det.²⁶⁷ Kanskje var arbeidsfordelingen i de nærliggende bygdene mer lik resten av bondesamfunnet, siden det var flere bergarbeidere der som hadde jord. Som vi har sett bodde det både bergarbeidere og bønder i nabolikdistriktet Sandsvær. Bergmannskonenes rolle var i stor grad å forvalte husholdningen og lønna til menn og sønner. Videre passet de på at mennene ikke ble snytt for sin lønn av Sølverket, og at pengene ble brukt fornuftig. Ifølge Berg reiste kvinner til Drammen for å benytte seg av det privilegiet bergmennene hadde til fritt innkjøp på skutene som lå til havn der.²⁶⁸ Ifølge Rosted hadde «[Leverandørene] Bergmandens Lønnebøger; Qvinderne tage alle deres Fornødenheder paa Borg, som Leverndeuren skriver i Bogen».²⁶⁹ Det kan dermed se ut til at Rosted mente at det var kvinnene som kjøpte alt av mat og andre nødvendigheter, og at de betalte for det med kreditt hos leverandøren.²⁷⁰

Vi har tidligere sett at Rosted maler et dystert bilde av bergarbeiderkonene i sin avhandling. Ifølge han hadde de ikke mye å foreta seg, i motsetning til bondekonene. Bergarbeiderkonene drev også med matlaging, barnepass og klesvask, slik som bondekonene, men etter at husarbeidet var unnagjort var det lite arbeid bergarbeiderkonene gjorde. Ifølge Rosted drev særdeles få kvinner med håndarbeid. Rosted mente at kvinnene, ved den minste anledning, løp omkring for å glane. Det var få dager hvor det ikke foregikk en begivenhet, som dåp, vielse eller likferd, i bergstaden. Rosted mente at kvinnene hadde en umåtelig hang til lediggang og ørkesløshet, som gjorde dem uegnet til huslig arbeid. Den flytende mangel på orden og renslighet i bergfamilienes hus, mente Rosted at kom av kvinnes ulyst til å arbeide og drive med annen virksomhet. Som vi tidligere har sett ga Rosted de miserable tilstandene fattigdom, de mange barna og kvinnene skylden for. Ifølge Rosted hadde kvinnene nemlig en medfødt ulyst til å arbeide.²⁷¹ Som et bevis på kvinners uvirksomhet forteller Rosted at han en formiddag en bergmanns hytte for å spørre etter en mann, hvor tre kvinner satt ved et bord og spilte kort. Ifølge Rosted lot kvinnene seg ikke forstyrre ved hans ankomst, men de besvarte spørsmålene hans og fortsatte videre med å spille kort. På bordet sto det kaffe. Som vi tidligere har sett mente Rosted at kaffe kunne mette ved at

²⁶⁷ Berg og Sælebakke, «Fra bergsjern og fyrsetting til dynamitt», 38

²⁶⁸ Berg, *Glemte mennesker*, 120-121

²⁶⁹ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22

²⁷⁰ Å ta på borg vil si å kjøpe noe på kreditt

²⁷¹ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22-23

den bedøvet matlysten, og dermed ble kaffe sett på som den beste og minst kostbare føden. Ifølge Rosted var kvinner både dovne og meget hengivne kaffedrikkere. Rosted presiserer ikke når han møtte disse kvinnene. Kanskje kaffe var det eneste kvinnene hadde drukket den dagen, kanskje hadde de kun spist vassvelling, som ikke gir mye næring. Det dårlige kostholdet til bergarbeiderfamiliene kan uten tvil ha vært med på å gjøre kvinnene «dovne». Dette skriver ikke Rosted noe om. Siden han skriver at han besøkte en hytte, antar jeg at denne bergkonen og hennes familie bodde trangt og på en liten plass. Som vi tidligere har sett beskriver Rosted bergarbeiderfamilienes hus som små tømrede stuer, som kun inneholdt ett rom, utstyrt med en ovn og et vindu. I dette rommet holdt hele familien til, og rommet fungerte som stue, kjøkken og soverom.²⁷²

5.2 Bergstadens kvinner i arbeid

For å finne ut hva kvinnene som bodde på Kongsberg i 1801 arbeidet med, har jeg valgt å studere folketellingen fra 1801. Som vi tidligere har sett er folketellingen en god kilde til informasjon om enkeltpersoner på Kongsberg. Som vi har sett ble det derimot bare i en liten grad registrert deltidsarbeid.²⁷³ Det er med andre ord problematisk å bruke folketellingen fra 1801 for å studere hva kvinner på Kongsberg arbeidet med, men i mangel på andre digitaliserte kilder som gir innblikk i kvinners yrkesaktive liv, falt dermed valget på å bruke folketellingen. Andre grunner til at det er problematisk å bruke folketellingen er at det er begått flere feil under avskrivningen av kilden. Som vi skal se er to kvinner oppført som arrestert, men likevel er de oppført under leveveien «andre yrker». Det er oppført 3616 kvinner på Kongsberg i 1801, hvorav 2604 kvinner var over 15 år gamle. Av dem er minst en mann blitt oppført som kvinnelig verks- og sagbruksarbeider, som vi skal se i neste underkapittel. Dermed var det 2603 kvinner på Kongsberg i 1801. Av dem er totalt 2172 kvinner oppført uten arbeid, hvorav 1235 kvinner oppført som «kone til hovudpersonen» som levevei, 314 er oppført med «andre yrke», 236 er oppført som barn av hovedpersonen uten eget yrke, 193 er oppført som «folk som nyt opphold», 179 er oppført med «andre uten eige yrke» og de resterende 15 er oppført som kårfolk.

²⁷² Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22-23

²⁷³ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 22-23

Som vi dermed ser, var de aller fleste kvinnene er oppført uten eget yrke og dermed uten arbeid i folketellingen fra 1801. De 431 kvinnene som er oppført med arbeid, er oppført som tjenestefolk, dagleier, fattig, håndverker, handelsmenn eller gjestgiver, håndarbeider, jordmor og verks- og sagbruksarbeider. Kun en kvinne er oppført som «fattig» som levevei. Det var 62 år gamle ugifte Marie Elisabeth Gude. Videre er det beskrevet av Marie «lever af at oplære børn i untheder».²⁷⁴ Hva «untheder» betyr, har jeg ikke funnet noen kilder på. Kun et fåtall av de arbeidende kvinnene på Kongsberg var gift, som vil si at flesteparten var enten ugifte eller enker. Her skiller kvinnene på Kongsberg seg ut fra kvinnene i bergsamfunnet Falun, hvor kvinnens arbeid utenfor husholdningen var en nødvendighet for å overleve, selv for mesterkonene, selv om mennenes lønn økte i løpet av 1700-tallet.²⁷⁵

59 kvinner i oppført som dagarbeidere i folketellingen fra 1801. De er videre oppført som arbeidere, arbeidere i byen, og at de lever av arbeid og almisse. Av dagarbeiderne er en oppført som gift, mens de resterende 58 er oppført som enten ugift eller enker. Den yngste dagarbeideren var 15 år gamle Karen Olsdatter. Hun er oppført som losjerende, slik de fleste dagarbeiderne var. En eldre dagarbeider var 50 år gamle Marte Johansdatter. Hun er også oppført som losjerende, men hun var en av de få kvinnelige dagarbeiderne som var gift. I folketellingen fra 1801 er det oppført at hennes mann er bortreist og at hun lever av dagarbeid. Marte og sine to døtre på 5 og 15 år, Anne og Marie Olsdatter, var losjerende hos skreddermester Gulbrand Jacobsen og hans familie.²⁷⁶ Dyrvik skriver at ungdommen på bygdene utover på 1700-tallet begynte å unngå årstjenesten, og i stedet valgte de å gå på dagarbeid og hyre seg for en kort periode. Som dagarbeider kunne en kar tjene opp en vanlig årslønn som tjener kun på et par måneder.²⁷⁷ I tillegg kunne en dagarbeider, i motsetning til en i årstjeneste, gifte seg når en ville.²⁷⁸ En jordbruksarbeider kunne tjene rundt 3 til 3 ½ rd i måneder hvis han ble fullt beskjeftiget, som var på høyde med lønnen til sprengerne og knektene.²⁷⁹ Dyrvik skriver ikke hva en kvinnelig dagarbeider kunne forvente å tjene i løpet av en måned, men jeg antar at kvinnelig dagarbeider

²⁷⁴ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Hytte Gaden No 100

²⁷⁵ Widmalm, *Exploring the Mores of Mining*, 93

²⁷⁶ Folketelling 1801 for Kongsberg

²⁷⁷ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 133

²⁷⁸ Dyrvik, «Avgjerdsprosessen og aktørane bak det offentlige fattigstellet i Norge 1720-1760», 168-171

²⁷⁹ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 292

tjente mindre enn en mannlig dagarbeider. Hva slags arbeid de kvinnelige dagarbeiderne på Kongsberg beskjeftiget seg med er ikke oppført i folketellingen.

Av de som lever av såkalte «andre yrker» er kun fem av kvinnene gift, 11 av dem er ugift og de resterende 298 er oppført som enker. Av de som er oppført med «andre yrker» lever alle av pensjon eller almisser, de fleste av pensjon. Fire av dem er oppført som tjenestepiker, mens de resterende er oppført som familiemedlemmer eller losjerende i husstanden. To av kvinnene som er oppført med «andre yrker» som levevei er videre oppført som «arrestantere», som vil si at de er arrestert, og boende i Torve Strædet No 2. Den første kvinnen, Anne Maria Johanne Fortmager, er oppført som «Arrestantere, har pension af berg cassen». Den andre kvinnen, Anne Maria Juulsen, er oppført som arrestert, også med pensjon fra bergkassen. På den samme adressen er 10 andre også oppført som arrestert. Her vil jeg konkludert med at kvinnene feilaktig har blitt oppført med «andre yrker» som levevei, fordi de ikke arbeidet, men var i arrest. Av kvinner om levde av andre yrker var også 60 år gamle Inger Iversdatter, som er den eneste kvinnen som er oppført med «Lever af pension og spindarbeide» under kategorien «andre yrker». 65 kvinner har fått oppført håndarbeid som levevei. 53 av kvinnene er oppført som ugifte, to er oppført som separert, to er oppført som gift og de resterende åtte er oppført som enker. De fleste kvinnene som levde av håndarbeid i 1801 er oppført som spinnere. Trolig arbeidet de med spinning på heltid, siden kvinnene som drev med spinning som deltidsarbeid kun i liten grad er oppført. Spinnerne skal vi komme tilbake til i neste kapittel.

Den eneste veien inn i håndverksfagene var gjennom ekteskap med en mester. Håndverksfag som var vanlige på Kongsberg var skomaker, snekker, skredder, smed og urmaker. I folketellingen fra 1801 er kun syv kvinner oppført som håndverkere. To av kvinnene er oppført som ugift, mens de resterende fem kvinnene er oppført som i enkestand. To av dem er oppført som skreddersker, to arbeider ved bakerovnen, en arbeider med bokbinding, en arbeider i et snekkerverksted og den siste, 71 år gamle enken Cirsten Bosse Lund, «leve af malerie». Hun er den eneste i folketellingen fra 1801 som er oppført med dette yrket. Det kan tyde på at det var kun en som livnærte seg av kunsten på Kongsberg i 1801.²⁸⁰ En av håndverkerne var enken Mallene Arnesdatter, som er oppført som håndverker i «snedker-værksted». Hun bodde i

²⁸⁰ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted 3de Tver-gade No 146

Tislegaard Gaden No 1251 sammen med sine tre ugifte barn, datteren Anne Barbroe på 19 år, 21 år gamle Arne og 24 år gamle Johan. Arne og Johan er oppført som «snedker svenne».²⁸¹ Ifølge Dyrvik fikk enken lov til å forvalte levebrødet etter den avdøde ektemannen.²⁸² Det er derfor ikke utenkelig at hun har tatt over sin avdøde ektemanns arbeid. Loven tillar enkene en utstrakt grad av myndighet. Enkenes myndighet og rettshandleevne var lovfestet i Christian Vs lov 3-19-41, i de tilfellene hvor kvinnene fortsatte familiebedriften. Ved mannens død var det enken som overtok hans næringsrett og kunne drive bedriften videre. Mannens næringsrett var knyttet til hans borgerbrev, og et slikt privilegium kunne konen eller enken få del i. Vanligvis ansatte enken en utlært svenn som kunne ha det faglige ansvaret for bedriften.²⁸³ Som vi ser hadde enken Mallene «snedker svenne» sønnene sine boende hos seg. Antageligvis videreførte moren og de to sønnene familiebedriften.

Som vi har sett kunne gifte kvinner kunne drive økonomisk virksomhet og slutte avtaler uten samtykke fra ektemannen. I tillegg argumenterer Berg og Sælebakke for at mange kvinner på Kongsberg kunne drive litt «småhusnæring» med mer eller mindre offisiell småhandel, vertshushold og andre tiltak. Tre kvinner er oppført med yrket «Handelsmenn og gjestgjevarar», men ingen av de oppførte kvinnene drev med gjestgiveri. I folketellingen fra 1801 er ingen kvinner oppført med småhandel, småhusnæring eller vertshushold som levevei. Det betyr ikke at ingen kvinner drev med dette, men det er i hvert fall ikke oppført i folketellingen. To av kvinnene er oppført som ugift, mens en er oppført som enke. En av kvinnene som er oppført som handlende var den 48 år gamle enken Else Maria Teisner, født Coppe. Hun er oppført som husmor og bodde i Store Kirke Gaden no 23. I folketellingen står det at hun var «Enke efter kjøbmand Teisner og handlende». I Store Kirke Gaden No 23 bodde Else Maria sammen med sine barn, 16 år gamle Christopher Ludvig, 15 år gamle Matthias og 8 år gamle Hedvig Cathrine. En indikasjon på at familien Teisner var velstående var at de hadde fire tjenestefolk boende hos seg. En losjerende og et barn til oppdragelse, som muligens var et fosterbarn, er også oppført på samme adresse. Til sist hadde de boende hos seg en «Kjøbmands karl» og en «Kjøbmands dreng».²⁸⁴ Som vi tidligere har sett fikk enken lov til å forvalte levebrødet etter den avdøde

²⁸¹ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Tislegaard Gaden No 1251

²⁸² Dyrvik, *Norsk historie 1625-1814*, 130

²⁸³ Sogner, *Far sjøl i stua og familien hans*, 74-75

²⁸⁴ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Store Kirke Gaden No 23

ektemannen. Dermed antar jeg at Else Maria overtok levebrødet etter sin mann, kjøpmann Teisner. Det kan se ut til at hun drev bedriften videre sammen med en «kiøbmands karl» og en «kiøbmands dreng» som hun hadde boende hos seg. Noen år senere finner jeg Ludvig Teisner, som jeg antar er sønnen Christopher Ludvig, hvor han i ministerialboka flere ganger er oppført som fadder og med stillingen «Hr. Kiøbmand». Første gang han ble oppført som stillingen kjøpmann som fadder var i 1809.²⁸⁵ Det kan tyde på at Christopher Ludvig overtok bedriften etter sin mor da han ble eldre.

I 1775 var det tre jordmødre i Christiania, men ingen av dem var fast ansatt med en fast lønn. Den kongelige rescript av 27. september 1780 foreskrev at Christiania skulle opprette en fast jordmorstilling. Jordmoren skulle være forpliktet til å betjene fattige barselkvinner uten betaling. Under hennes oppsyn skulle det planlegges fødehjem med fem-seks senger bli lagt. Christiania var ikke alene i stiftet på den tid om jordmødre utdannet i København. Også på Kongsberg ble det ansatt tre eksaminerte jordmødre fra København.²⁸⁶ Det kan derimot ikke se ut til at alle tre jordmødrene ble eksaminert og ansatt samtidig. Ifølge Rosted var det kun en eksaminert jordmor på Kongsberg. Rosted refererer til en lege, som mente at kun en jordmor til den folkemengden på Kongsberg var for lite, spesielt i tilfelle jordmoren selv var syk eller av andre årsaker ikke hadde mulighet til å utføre sin jobb. Derfor kom legen med et forslag om at det måtte ansettes flere enn en jordmor på Kongsberg, og at jordmødrene var nødt til å få en fast lønn. Etter noen vanskeligheter lyktes legen med å få bevilget enda en jordmor på Kongsberg, slik at det i 1797 var ansatt to jordmødre. I løpet av det samme året ble de bevilget en årlig lønn på 25 rd. Betalt av bykassen.²⁸⁷ I folketellingen fra 1801 er derimot den 40 år gamle enken Kirstine Christensdatter oppført som den eneste jordmoren på Kongsberg.²⁸⁸

En familietittel, men som også kan bli sett på som et yrke, er husmor. Som vi tidligere har sett ble de gifte kvinnene med deltidsarbeid også ble registrert som husmødre.²⁸⁹ En husmor som vi ble litt kjent med i det forrige kapittelet var Malene Nolt. I folketellingen fra 1801 er hun oppført som den ugifte «huusmooder» Mallene Gulbrandsdatter Nolt, og det er skrevet at hun «lever af

²⁸⁵ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 124b

²⁸⁶ Juhasz, «Jordmødre i Christiania 1780-1820», 7-8

²⁸⁷ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 34

²⁸⁸ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted 4de Tver-gade No 158

²⁸⁹ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 22-23

sine midler». Hun har ei tjenestepike, Guri Christopherdatter, og en losjerende bergarbeider, Johannes Gomprud, boende hos seg. 163 kvinner er oppført som husmødre i folketellingen fra 1801, som kan bety at 163 kvinner drev med deltidsarbeid. Av dem er 148 oppført som enker, syv er oppført som gift og tre er oppført som ugift. Flere av dem hadde losjerende boende hos seg. Syv av de 163 husmødrene er oppført som «andre utan eige yrke» og med «andre yrke» som levevei. Det er også oppført i folketellingen at den ugifte husmoren Jørgine Jensdatter Berggrav «[Lever] af sine midler». Hun hadde fire losjerende boende hos seg, som var to bergarbeidere og deres koner. Den 63 år gamle enken og husmoren Alett Kierboe bodde sammen med sin bergarbeidersønn i 4de Tver-gade No 156. I tillegg hadde hun to ugifte losjerende kvinner boende hos seg, henholdsvis 42 år gamle Marthe Olsdatter, som er oppført med «lever af arbeide» som levevei, og 70 år gamle Gunnild Elisabeth Holmer, som «lever af venners hielp».²⁹⁰ Å ha losjerende boende hos seg kan regnes som et deltidsarbeid, og det ga en inntekt. Som vi har sett var det å ha en losjerende en nødvendig inntekt for flere familier. Enker hadde oftest kvinnelige losjerende, som førte til at de hadde dårligere utgangspunkt når det gjaldt tilgang på matvarer.²⁹¹ Som vi ser hadde Mallene en ugift mannlig bergarbeider i losji, Jørgine hadde to bergarbeidere og deres koner, mens Alett hadde to kvinner i losji. Mallene kan ha fått tilgang på matvarer gjennom sin mannlig losjerende, siden de ugifte bergarbeidere betalte ofte for losji med sine magasinposjoner. Det er dermed mindre sannsynlig at Jørgine fikk tilgang på matvarer, siden hennes to mannlig losjerende var gift. Alett fikk ikke tilgang på matvarer gjennom sine kvinnelige losjerende, men hennes bergarbeidersønn bodde hos henne, og gjennom han kunne hun få tilgang på matvarer.

5.3 Kvinner i arbeid ved Sølvverket

Det var fire tusen mann i arbeid ved Sølvverket i 1770, og ikke en eneste kvinne i arbeidsstokken. Kvinner er bare unntaksvis registrert i regnskapene, og da var de registrert som leverandører av varer og tjenester. Ifølge Berg arbeidet fire til fem jenter eller voksne kvinner sammen med guttene i pukverket i årene 1626 til 1637. I 1638 har kvinnene forsvunnet fra

²⁹⁰ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted 4de Tver-gade No 156

²⁹¹ Hervig, *Sysselsættings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 33

Sølvverkets regnskap. Noen forklaring på hvorfor det ikke lenger ble ansatt kvinner ved Sølvverket er ikke gitt i kildene. En forklaring kan være at unge gutter ble prioritert til arbeidet for å trenes opp til sitt senere virke som gruvearbeider. Ifølge Berg ble dermed ingen kvinner ansatt ved Sølvverket i senere tid. Et utviklingstrekk i Europa fra reformasjonen og fram til 1600-tallet er et sterkere skille mellom manns- og kvinnearbeid. At pukkverksarbeidet nå ble gitt til menn kan ses på bakgrunn av denne utviklingen. Det finnes ingen holdepunkter i kildene som sier at jentene på Kongsberg gjorde en dårligere jobb ved pukkverkene enn guttene, hvor de arbeidet som vaskere og opptrekkere.²⁹²

I den digitaliserte folketellingen fra 1801 er tre kvinner er oppført som verks- og sagbruksarbeidere, som vi kan se i tabell 5. Den ene kvinnen heter Giermund Knudsen Liset og er oppført som husbonde. Jeg har konkludert med at han har blitt feilaktig oppført som kvinne i den digitaliserte folketellingen, dermed var det kun to kvinner som arbeidet som verks- og sagbruksarbeidere. Den første kvinnen er 8 år gamle Anne Cathrine Knudsdatter. Hun er oppført som boende hos Marte Hansdatter Bøtner og Peder Pedersen Næs i Nordmoen Gaden No 527, og var i deres brød (tabell 5). Også her er det gjort en feil ved avskriften, som jeg fant ved å sjekke med den skannede originalen. Her er hun oppført uten yrke.²⁹³

Dermed står vi igjen med den ugifte, 60 år gamle Johanne Popp, som er oppført som bergarbeyder.²⁹⁴ Johanne var født av foreldrene Iohan Siulsen Popp og Maria Sophia Andreasdatter Heidemann. I skifteoppgjøret etter hennes far fra 1759 er Johanne oppført som Iohanne Popp, og var eldstemann på 15 år av fire søsken. Familien er oppført som boende ved Skavanger gård, ikke langt fra Kongsberg sentrum. Hennes to år yngre søster, Marte, er den eneste som er oppført med arbeid. Hun tjente hos Halvor Konningen.²⁹⁵ I 1764 er Johanne oppført som Iohanne Iohannesdatter i skiftet etter sin avdøde mor. Her er den nå 20 år gamle Johanne oppført som tjenende hos madam Boecks. Hennes yngre søstre, 16 år gamle Else Maria og 19 år gamle Marte, er begge oppført som tjenende i Tønsberg. Yngstemann på 14 år og eneste gutten i flokken, Hans Christian, er ikke oppført med arbeid.²⁹⁶ I folketellingen fra 1801 er

²⁹² Berg og Sælebakke, «Fra bergsjern og fyrsetting til dynamitt», 37-38

²⁹³ Folketellingen 1801 for Kongsberg, s. 943a

²⁹⁴ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Skyde-banen No 458

²⁹⁵ Skifteregister for Kongsberg byfogd, Overbergamtet og Sønnafølske bergamt 1705-1801, s. 302

²⁹⁶ Skifteregister for Kongsberg byfogd, Overbergamtet og Sønnafølske bergamt 1705-1801, s. 189

Johanne oppført som losjerende hos bergarbeideren Niels Isachsen og familien. Her bodde hun sammen med sin 22 år gamle sønn, bergarbeideren Johannes Stvet.²⁹⁷ Her har det enda en gang skjedd en feil. Med hjelp fra Bjørn Ivar Berg har jeg funnet sønnen Johannes i et manntall ved Kongsberg Sølvverk fra 1805, hvor Johannes er oppført som borhaueren Johannes Johansen Stolt, døpt 31. juli 1770.²⁹⁸ Under hans dåp i kirkeboka finner vi følgende: «Uekte barn døpt 1770, 31. juli Pigen Johanna Johansdr. Poppis uekte s. Johannes, faddere [...] Utlegger til barnefar ungkar Johan Jans. v. Johans. Stolte fra Tønsberg v. Saltverket, hvor hun tiende hos Bogholderen».²⁹⁹ Nøyaktig hva hun arbeidet med hos bokholderen har jeg ingen kilder på, men kanskje hun ikke var vanlig tjenestepike, men bisto med kontorarbeid?

Oppføringen «Bergarbeyder» i folketellingen fra 1801 synes for henne etterført av en annen enn den som har skrevet hovedteksten i folketellingen, lignende håndskriften til overberghauptmann Morten Thrane Brünnichs anførsel foran i tellingen, hvor Brünnich skrev: «Denne Optegnelse er af mig igiennemgaaet og derved tillagt hvad som jeg har fundet fornødent end videre at oplyses. Kongsberg den 30 April 1801».³⁰⁰ Dette er interessant og kan tyde på at sjefen over Sølvverket, som var overberghauptmann M. T. Brünnich, visste at Johanne var ansatt ved Sølvverket. Hva Johanne arbeidet med kan jeg ikke vite for sikkert, men kanskje hun gjorde et eller annet underordnet arbeid i administrasjonen, for eksempel at hun var vaskehjelp. Det er tvilsomt om hun virkelig var gruvearbeider, her har det nok bare vært ført standardiserte gruppebenevnelser i folketellingen. «Bergarbeyder» betyr også bare at hun tilhørte arbeiderklassen. Kanskje hadde Johannes tjeneste hos bokholderen ved Tønsberg Saltverk gitt henne erfaring og gode skussmål, slik at hun kanskje arbeidet med det samme ved Sølvverket som hun gjorde i tjeneste hos bokholderen.

Også i Falun ble gruvearbeidernes enker, koner og døtre utestengt fra å arbeide i gruvene. I doktoravhandlingen *Exploring the Mores of Mining: The oeconomy of the Great Copper Mine, 1716–1724* viser Widmalm til Anders Swab, som nevnte i en transkripsjon av et møte ved gruverdriften i 1718 at kvinner ikke arbeidet i gruvene, som er det tidligste kjente beviset på at kvinner ble utestengt fra gruverdrift i de store kobbergruvene. Videre viser Widmalm til Daniels

²⁹⁷ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Skyde-banen No 458

²⁹⁸ Hervig, *Avskjedigelsesmanntall*, 75

²⁹⁹ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1769-1782, s. 228

³⁰⁰ Folketellingen 1801 for Kongsberg, s. 1

Sven Olsson, som spekulerer i om det kunne ha vært nok mannlige arbeidere tilgjengelig for å tilfredsstille etterspørselen etter arbeidskraft i gruvene, og at dette var grunnen til at kvinnelige arbeidstakere ikke ble ansatt. Fra et rent økonomisk perspektiv argumenterer Widmalm for at det er uklart hvordan gruveselskapet tjente på å ekskludere kvinner fra å jobbe i gruvene i første halvdel av 1700-tallet, spesielt med tanke på at Swab understreket behovet for bergarbeidere. Utestenging av kvinner fra gruva på 1700-tallet kan ha vært en kulturell rest fra tiden da gruvene var mer velstående, men ifølge Widmalm arbeidet kvinner sammen med familiene sine i andre gruver i Sverige samme tidsperiode. I praksis kan kvinner i Falun ha jobbet i gruva som såkalte «gruvpigor», som var den kvinnelige ekvivalenten av den mannlige «gruvdrängar».³⁰¹ Kanskje «gruvpigorenes» arbeid tilsvarte arbeidet til ungguttene som arbeidet ved Sølvverket, som arbeidet med sjeiding og pukking i dagen.³⁰² De få kvinnene som arbeidet ved Sølvverket i perioden 1626 til 1637 arbeidet også som vaskere og opptrekkere.³⁰³ En gruveplan fra perioden 1739 til 1746 avslører ikke mye om arbeidsdelingen. Widmalm skriver videre at det er lite informasjon rundt om kvinnene sendte sine egne tjenere, eller om de sendte gruvearbeidere som tilfeldigvis var under deres arbeid til å arbeide i gruva. Noen kvinner eide aksjer i gruvene, men tilsynelatende arbeidet de ikke selv i gruvene. Det er et variert antall oppgaver som aldri ble dokumentert i offisielle lister som kvinner kan ha utført, for eksempel å hjelpe til med smelting av kobber fra gruvene. Kvinner jobbet også med malmtransport og annet dagarbeid.³⁰⁴

I Nora Bergslag, som ligger i området Noraskog i Västmanland, arbeidet derimot flere kvinner i gruvene. Her skiller dermed Nora Bergslag seg fra Kongsberg Sølvverk, hvor det i løpet av over 300 år ikke arbeidet mange kvinner. Florèn refererer til bergmesteren Eric Bergenskiöld i Nora Bergslag, som mente at gruvearbeidet var både bra og dårlig for kvinnene. Ifølge Florèn skrev Bergenskiöld at arbeidet i gruvene og gåingen i gruestigene var med på å styrke «bergsmanshustrurnas och döttrarnas ben». Bergenskiöld var likevel skeptisk til kvinnenes arbeid i gruedriften. Florèn skriver at «Kvinnornas oblyga arbetsställning vid bokningen och blandningen av könen vid arbetet i skogen och gruvan medförde i [Bergenskiölds] ögon risk för

³⁰¹ Widmalm, *Exploring the Mores of Mining*, 141-160

³⁰² Berg, *Glemte mennesker*, 26-27

³⁰³ Berg og Sælebakke, «Fra bergsjern og fyrsetting til dynamitt», 37-38

³⁰⁴ Widmalm, *Exploring the Mores of Mining*, 141-160

moraliskt förfall och sedeslöshet».³⁰⁵ Bergenskiöld var heller ikke fornøyd med tilstanden i husstanden til bergmennene i Nora, og han ønsket en annen arbeidsdeling mellom kjønnene. Det at kvinnene bidro i jernproduksjonen førte nemlig til at de forsømte husholdningspliktene. Situasjonen var imidlertid ikke den samme i hele gruvesamfunnet. Han sammenlignet forholdet i Nora med forholdene i Järnboås, innen samme gruvedrift. Han hevdet at gruvearbeidernes kone i det siste området hovedsakelig tok seg av den interne husholdningen.³⁰⁶

5.4 Å søke tjeneste

Å tjene ble sett på som å lære i livets skole. Det var ikke uvanlig at barn helt ned i tiårsalderen tjente hos andre familier. De fleste tjenere var andre folks barn som var i tjeneste i ungdomsårene før de eventuelt giftet seg, etablerte sitt eget hjem og familie.³⁰⁷ Skolegangen, som ble innført i 1739/41, var basert på forberedelse til konfirmasjonen og var derfor ikke en arbeidsrettet utdanning. Opplæringen som barn fikk foregikk i hjemmet og ved at de tok tjeneste, ikke på skolebenken.³⁰⁸ Av tjenere tilknyttet husholdet var majoriteten ugifte unge kvinner. Som vi skal se var det også slik på Kongsberg. Ifølge Sogner var tjenestepiker etterspurt arbeidskraft av flere grunner, som at de var billige, medgjørlige, lite kravfulle, fleksible, hardtarbeidende.³⁰⁹ Som vi har sett tjente tjenestedrengen mer enn tjenestepiken, men hun kunne nå tjenestedrengslønn dersom hun forble i tjeneste i flere år og var dyktig i sitt arbeid.³¹⁰ Kvinner har gjerne blitt oppfattet som stasjonære vesen, hvor de var bundet til hjemmet og lokalsamfunnet. Dersom de søkte tjeneste reiste de stort sett ikke lenger enn til nabosognet.³¹¹ Aller helst tjente de nok i sitt eget sogn. Å ha en pike i tjeneste kunne ses på som et sosialt distingverende tegn eller en form for et statussymbol.³¹² Det var likevel ikke sosialt degraderende å ta tjeneste. Barn fra de øverste sosiale lagene var derimot ikke i tjeneste; det var familiene deres som var ensidig forbrukere av kvinner og menn i tjeneste. Barn fra de dårligst stilte familiene var tidligst ute i tjeneste, og det

³⁰⁵ Florèn, *Genus och producentroll*, 38

³⁰⁶ Florèn, *Genus och producentroll*, 40-41

³⁰⁷ Sogner, «Barn – ressurs eller byrde?», 17

³⁰⁸ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 173

³⁰⁹ Sogner, *Ung i Europa*, 62

³¹⁰ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 173

³¹¹ Sogner, *Ung i Europa*, 59

³¹² Berg, *Glemte mennesker*, 153

var også flest av dem i tjeneste.³¹³ Som vi ser i figur 3 med diagram over tjenestefolk på Kongsberg i 1801 var de fleste kvinnene i tjeneste mellom 16 og 30 år gamle. Det samme gjaldt for tjenestedrengene. Kun et fåtall av tjenestefolkene var yngre enn 16 år gamle. Seks jenter i alderen 10 til 15 år var i tjeneste, mens tre gutter i alderen syv til 15 år var i tjeneste i 1801 (figur 3). De yngste i tjeneste var syv år gamle Matias Christian Hendrik Wærner og 10 år gamle Anne Sørensdatter. Matias er oppført som «I hytten-skriverens brød».³¹⁴

Vi har tidligere sett at kvinnene på Kongsberg hadde få muligheter til lønnet arbeid og at de færreste kvinnene arbeidet. På tross av de få mulighetene var det et arbeidsmarked for unge kvinner på Kongsberg, nærmere bestemt som tjenestepiker. Ifølge Berg var tjenestepikene trolig ikke så unge som gruveguttene da de begynte sitt yrkesliv, som kunne begynne å arbeide ved Sølvverket i en alder av 10 år.³¹⁵ Historien til bergarbeideren Johanne Popp viser at flere kvinner i en familie kunne ta seg tjeneste. Alle tre søstrene var i tjeneste i Tønsberg, som var ett av Kongsbergs nabosogn. Selv om det var et arbeidsmarked for unge kvinner på Kongsberg, gikk flere ungdommer fra Hedemarken i privat tjeneste på Kongsberg.³¹⁶ Hvorfor det var nødvendig med arbeidsinnvandring fra Hedemarken, er uvisst. Det var tross alt nok av kvinner fra bergstaden å ta av. Ifølge berglege Rosted hadde bergarbeiderkonene kun unntaksvis vært i fast tjeneste før de ble gift. På grunn av dette hadde de lært lite av huslige sysler, og de hadde lært spesielt lite i barndomshjemmet. De brakte heller ikke med seg noe medgift, siden de ikke hadde gått i tjeneste og spart opp penger.³¹⁷

Kristoffersen skriver at 2,3 prosent av mennene og 7,9 prosent av kvinnene utgjorde tjener og dagleiergruppen på Kongsberg i folketellingen fra 1769. I Christiania utgjorde henholdsvis 15 og 21 prosent denne gruppa.³¹⁸ Folketellingen av 1801 viser at hver åttende innbygger i Norge, som tilsvarer 12,5 prosent, var i tjeneste.³¹⁹ I folketellingen fra 1801 var 293 kvinner og 52 menn i tjeneste på Kongsberg. Dermed utgjorde 4,3 prosent av kvinnene og 0,8 prosent av mennene tjenerstanden på Kongsberg i 1801. Totalt var dermed kun 5,1 prosent av Kongsbergs

³¹³Sogner, «Barn – ressurs eller byrde?», 17

³¹⁴Folketellingen 1801 for Kongsberg. Matias bodde i Korpemoen Gaden No 484 og Anne bodde i Egermoe Gaden No 850

³¹⁵Berg, *Glemte mennesker*, 27

³¹⁶Berg, *Glemte mennesker*, 38

³¹⁷Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 24

³¹⁸Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 51-53

³¹⁹Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 173

innbyggere i 1801 i tjeneste. Av dem var flesteparten kvinner, hele 85 prosent. Dermed sank andelen tjenere på Kongsberg fra 1769 til 1801. I det samme tidsrommet sank bergarbeiderklassen fra rundt 85 til 51 prosent. Vi har tidligere sett at også innbyggertallet på Kongsberg sank i perioden, fra 8086 til 6811 innbyggere.³²⁰ I bergstaden tok tjenestepikene arbeid hos den lille overklassen og den større middelklassen av lavere betjenter, stigere, smeder og borgere. Noen bedrestilte bergarbeidere hadde også tjenestepike, slik som Mikkel Bratteberg og hans familie hadde i perioder.³²¹ Tjenestefolk i vanlige arbeiderfamilier i fattigbyen Kongsberg kan virke oppsiktsvekkende. Familien Bratteberg var en relativt vanlig bergarbeiderfamilie, som i 1770 hadde en årsinntekt som kan sammenlignes med årslønna til en del lavere betjenter. Da var sønnene Lars på 13, Johannes på 15, Hans på 20 og Christoffer på 22, inkludert faren Mikkel, ansatt ved Sølvverket. De yngste guttene tjente naturlivs minst, men de bidro til familieinntektene. Til sammen tjente de 255,10 rd i fastlønn og ekstra inntekt. De hadde en tjenestepike boende hos seg fra 1766 til 1767, og fra 1773 og utover ser det ut til at familien hadde en tjenestepike. Ifølge Berg må tjenerlønningene ha vært så lave at en godt stilt arbeiderfamilie hadde råd til å ansette dem.³²²

5.5 Jacob Lantværk og hans yngre kone

Ut ifra folketellingen i 1801 ser det ut til at bergverksfamiliene som hadde råd til tjener, kun hadde råd til å ha én i tjeneste hos seg. En bergarbeiderfamilie som hadde en tjenestepike hos seg var bergarbeideren Jacob Lantværk og hans yngre kone, Petronelle Dorothea Lantværk, født Hee. Petronelle var kun 22 år gammel, mens Jacob var 37 år gammel. Dette var en betydelig aldersforskjell og begge var gift for første gang. Dermed var Jacob eldre enn den vanlige bergarbeider da han giftet seg.³²³ De hadde giftet seg et år tidligere, i 1800.³²⁴ De bodde i Hyttegata No. 106 og hadde ingen barn i 1801. Jeg synes det er litt underlig at de hadde en tjenestepike hos seg, siden de ikke hadde barn. Husholdningen besto dermed kun av Jacob, Petronelle og deres tjenestepike, Anne Maria Knudsdatter på 19 år.

³²⁰ Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 51-53

³²¹ Berg, *Glemte mennesker*, 120-121

³²² Berg, *Glemte mennesker*, 53-54, 153

³²³ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Hytte Gaden No 106

³²⁴ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, 364b

Som vi tidligere har sett ble de første bergarbeiderboligene bygget på Vest siden, hvor Hyttegata ligger fremdeles den dag i dag. Kanskje de som bodde i Hyttegata var bedre stilt enn mange andre bergarbeiderfamilier, selv om Jacob trolig var den eneste som hadde en inntekt i hans lille familie. Jacob var sønn av urmakeren Hans Davidsen Lantverch og Kisti Jacobsdatter Kruse. Jacob var nest yngst av syv barn, hvorav ei av hans eldre søstre het Petronelle Dorthea. Han giftet seg dermed med ei jente med nærmest identisk navn som sin eldre søster. I skiftet etter faren fra 1769 er faren oppført som arvelater, boende i Hyttegata, sammen med sine søsken Petronelle Dorthea, David, Jørgen, Johannes, Anne Maria og Bodel Magrethe. Kanskje var det Jacob som tok over foreldrenes hjem. Det kan forklare hvorfor han er oppført med bostedsadresse i Hyttegata i folketellingen fra 1801. I skiftet etter faren er det kun eldstebroren David Hansen på 17 år som er oppført med noe yrke, her som bergarbeider.³²⁵ Den siste kilden jeg har funnet David i er skiftet etter Jacob Johansen Laug fra 1777, hvor David er oppført som myntarbeider.³²⁶ Det er heller ikke enkelt å følge Jacob sine andre søsken i kildene, spesielt ikke søstrene. Som jeg tidligere har nevnt har mennene på Kongsberg satt større spor i kildene enn kvinnene. Noe som likevel har gjort det mer lett vint å følge kvinnene på Kongsberg i kildene er at de stort sett er oppført med deres etternavn. De fleste beholdt dermed sine pikenavn og tok ikke mannens etternavn etter at de ble gift. Dette gjelder også for de kvinnelige medlemmene i familien til Jacob. Den eneste av brødrene til Jacob som er oppført i folketellingen fra 1801, er Jørgen. Hva som har skjedd med de resterende brødrene, er uvisst. Kanskje flyttet de fra Kongsberg, men det er nok heller trolig at de døde før 1801. I folketellingen fra 1801 er Jørgen oppført som arbeider ved mynten.³²⁷ Jørgen giftet seg med Marthe Kistine Hansdatter Moe i 1799. Her er han oppført som «justerer paa Myten».³²⁸

I dåpsattesten til Jacob og konen Petronelle Dorotheas barn Thrine i 1803 er Jacob oppført som mestersmed.³²⁹ To år senere, i dåpsattesten til sønnen Christian Martin, er Jacob oppført som mestersmed sr. Her er også Skiktmester Kruse oppført som fadder til Christian Martin.³³⁰ Trolig

³²⁵ Skifteregister for Kongsberg byfogd, Overbergamtet og Sønna fjelske bergamt 1705-1801, s. 24a

³²⁶ Skifteregister for Kongsberg byfogd, Overbergamtet og Sønna fjelske bergamt 1705-1801, s. 273b

³²⁷ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted 1te Tver-gade Paa Egermoen No 956

³²⁸ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 361b

³²⁹ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 76b

³³⁰ Skiktmesteren var en funksjonær ved Sølvverker som hadde ansvar for driftsregnskap, lønnsberegninger og lønnsutbetaling, i tidligere tider ofte med fullt driftslederansvar.

var dette en slektning, da Jacobs etternavn var Kruse. Dette kan tyde på at Jacobs mor kom fra en litt bedre slekt.³³¹ I dåpsattesten til deres datter Christine Elisabeth fra 1811 er Jacob oppført som urmaker.³³² Det er Jacob også i dåpsattesten til deres sønn David fra 1814. Kanskje var han kalt opp etter Jacobs eldste bror. Skiktmester Kruse var også oppført som fadder til David. I tillegg var «Hr. Myntefuldmægtig» Ole Koth oppført som fadder til David. Dette kan tyde på at Jacob og Petronelle hadde venner og bekjente blant middelklassen og kanskje de øvre sosiale lagene på Kongsberg.³³³ I folketellingen fra 1801 for Kongsberg er det ikke beskrevet hva slags arbeid Jacob drev med annet enn at han var bergarbeider. Som vi ser er Jacob oppført som mestersmed i 1803, som tyder på at han har arbeidet som smed i noen år før den tid. Det kan se ut til at Jacob byttet yrke etter at Sølvverket ble lagt ned i 1805, siden han i 1811 er oppført som urmaker, som sin far, i 1811. Det jeg kan konkludere med etter dette er at Jacob ikke var av en bergarbeiderslekt og at han selv ikke var en vanlig bergarbeider, selv om han i 1801 er oppført som bergarbeider. Derfor var det kanskje ikke så rart at han og hans kone hadde råd til å ha en tjenestepike hos seg. Kanskje fikk de flere tjenere i de senere årene. Med bedre kår fulgte vanligvis flere tjenere, og på den måten skaffet kvinne seg tid til å drive med ekstra sysler, som å sy, lese og skrive dagbok.³³⁴ Kvinnene på Kongsberg drev med lite slike sysler, skal vi tro Rosted.³³⁵ Kanskje var en av grunnene til det at de fleste bergarbeiderfamiliene ikke hadde tjenestepiker, og de som hadde tjenestepiker hadde stort sett kun en.

5.6 Kapittelkonklusjon

Det kan se ut til at Rosted hadde delvis rett i at bergstaden ikke bød kvinnene noe passende arbeid. Den største delen av kvinnene på Kongsberg er i hvert fall oppført uten yrke i folketellingen fra 1801. Ett viktig fellestrekk for de få kvinnene som er oppført med en form for arbeid i folketellingen fra er at de fleste var oppført som enten ugifte eller i enkestand. Av de 3616 kvinnene på Kongsberg i 1801, hvorav 2604 var over 15 år gamle, er kun 431 kvinner oppført med arbeid og 163 kvinner er oppført som husmødre i folketellingen fra 1801, som kan

³³¹ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 94a

³³² Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 144b

³³³ Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816, s. 165b

³³⁴ Blom, Rosenbeck og Sogner, *Kvinner i den vestlige verden fra år 1500 til i dag*, 103

³³⁵ Rosted i Larsen, *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*, 22-23

bety at 163 kvinner drev med deltidsarbeid. Flere av husmødrene hadde også losjerende boende hos seg, og som dermed betalte for å være i losji hos dem.

Innen den maskuline bergverksdriften var det kun ei kvinnelig arbeider i 1801, nærmere bestemt bergarbeideren Johanne Popp. Hva Johanne arbeidet med kan jeg ikke vite for sikkert, men det er tvilsomt om hun virkelig var gruvearbeider. Her skilte dermed bergstaden Kongsberg seg fra bergstaden Falun og Nora Bergslag. Selv om kvinnene i Falun også ble ekskludert fra å arbeide i gruvene, var det i praksis flere kvinner der som arbeidet i gruvene i Falun enn kvinner som arbeidet i gruvene som tilhørte Sølvverket. Det kan se ut til at det var enda flere kvinner som arbeidet i gruvene i Nora Bergslag. Også på Kongsberg var flere kvinner registrert som dagarbeidere, men hva disse kvinnene arbeidet med vet jeg ikke for sikkert.

Vi har tidligere sett at antall tjenestefolk på Kongsberg sank fra 1769 til 1801. Det samme gjorde Kongsbergs innbyggertall og bergarbeiderklassen. Siden tjenestepikene tok arbeid hos den lille overklassen og den større middelklassen av lavere arbeidere, kan det tyde på at disse gruppene sank i takt med hele bergarbeiderklassen. Kanskje flere jenter reiste til nabosognene for å tjene, slik som Johanne Popp og søstrene gjorde. Det kan se ut til at det ikke var like mange å tjene hos i 1801 som i 1769. Arbeidsmarkedet for tjenere kan også ha vært dårligere på Kongsberg enn i resten av landet, siden det var sysselsatt færre tjenere i Kongsberg prosentvis enn i resten av landet, både i 1769 og i 1801. Som vi har sett kunne å ha en pike i tjeneste ses på som et sosialt distingverende tegn eller en form for et statussymbol. Siden det var så få tjenere på Kongsberg, kan det ha vært med på å øke statusen til de som har hatt tjenere. Kanskje ga det familien Bratteberg og familien til Jacob Lantværk en høyere status.

Gruvesamfunnet på Kongsberg og i Sverige skilte seg fra hverandre på flere måter, som ved at det var nødvendig for kvinnene i Falun å arbeide utenfor husholdningen for å overleve, men det ser ikke ut til at det var tilfellet på Kongsberg. Også i Falun ble kvinnene stengt ute fra å arbeide i gruvene, slik kvinnene på Kongsberg ble. I realiteten ser det likevel ut til at flere kvinner arbeidet i gruvene i Falun, mens det bare er registrert et fåtall kvinnelige arbeidere ved Sølvverket. I Nora Bergslag ser det derimot ut til å ha vært mer vanlig for kvinner å arbeide i gruvene.

Kapittel 6 Enkene, fattigvesenet og tøyfabrikkene

I det forrige kapittelet tok jeg for meg hva slags arbeid som var aktuelt for bergstadens kvinner. Som vi så var mange av disse kvinnene enker. Enkestanden besto også av flest enker, ikke enkemenn. I dette kapittelet skal jeg drøfte bergmannsenkenes pensjon, men også generelt kongsbergenkenes inntektsmuligheter på Kongsberg. Fattigdommen spredte seg på Kongsberg på 1770-tallet, og en viktig grunn til det var de økte kornprisene.³³⁶ For å hjelpe på nøden blant kongsbergkvinnene ble det derfor opprettet tøyfabrikker. Til slutt skal vi derfor se på tøyfabrikkene som ble opprettet på 1770-tallet, fattigvesenet og spinneanstalten, som det har blitt skrevet lite om.

6.1 Enkestanden

I tabell 2, som viser en tabell over antall kvinner og menn som var gift, i enkestand eller ugifte på Kongsberg i 1801, ser vi at totalt var 591 menn og kvinner er oppført i enkestand; av dem var 462 kvinner i alderen 16 til 90 år enker, mens 129 menn i alderen 21 til 80 år var enkemenn (tabell 2). I tabell 7, som viser en tabell over antall første-, andre-, tredjegangs enker og enkemenn på Kongsberg i 1801, ser vi at de aller fleste kvinnene, 386 av 462, er oppført som førstegangs enker, som vil si at de kun hadde vært gift og blitt enker en gang. 61 av dem er oppført som andregangs enker, mens kun 15 er oppført som tredjegangs enker. Mønsteret er relativt likt for mennene, hvorav 104 av dem er oppført som førstegangs enkemenn, 18 er oppført som andregangs enkemenn og 7 av dem er oppført som tredjegangs enkemenn (tabell 7). Som vi ser, var det store flertallet i enkesteden kvinner.

I bergstaden Falun ser vi også det samme mønsteret. Antallet enkemenn var i begge kirkedistriktene i Falun i årene 1749 og 1760 i gjennomsnitt på 62 menn, mens det gjennomsnittlige antall enker var 644 kvinner. På nasjonalt nivå i 1750 var det 77 000 flere enker enn enkemenn i Sverige. Utenfor gruvebyene Falun var det lite sannsynlig at årsaken til dette avviket hadde sammenheng med høye dødstall. De mer sannsynlige årsakene til gapet kan forklares med det faktum at kvinner i gjennomsnitt levde lenger enn menn, og at enkemenn

³³⁶ Rønning, *Den Kongelige Mynt*, 174

oftere giftet seg på nytt.³³⁷ Ifølge Sogner ønsket mange enkemenn seg en ny kone som kunne erstatte plassen til sin avdøde kone, slik at han kunne få hjelp til barna og familiarbeidskraft.³³⁸ Det er ikke utenkelig at det var slik på Kongsberg også.

Moen skriver at det ved kgl. Resolusjon av 10/3 1721 ble utsted følgende reglement for pensjon til enker av arbeidere ved Sølvverket. I resolusjonen ble det bestemt at enker etter Sølvverkets sjefer, som medlemmer av Overbergamtet, myntmester og berglegen, skulle i måneden få en rd av hver hundre rd deres menn tjente årlig. Enker etter bla. Bergkirurg, hyttmester eller byggmester skulle få to rd måneden. Enker etter bla. overstiger, pukkstiger, myntarbeider, smelter skulle få en rd i måneden. Enker etter stigere, bergsmeder og tømmermenn skulle få 64 sk i måneden. Enker etter hauere og hytteknekter skulle få 48 sk i måneden, som tilsvarte nesten en halv rd, og enker etter sprengere, knekter og arbeidere ved pukkverket skulle få 32 sk i måneden.³³⁹

Enkepensionene var nok en sosial ordning, men de vanlige enkepensionene var så lave at vi må si at de hverken var til å leve eller dø av. Dersom en hauerenke med 48 sk brukte hele sin månedlige pensjon til å kjøpe bygg, som var det billigste kornet, ble det med normale priser ca. 600 gram per dag som hun kunne koke vassgraut av. Dersom kornet var av god kvalitet ville hun få i seg de kaloriene som var nødvendig, men hun ville få i seg lite næringsstoffer.³⁴⁰ Trolig hadde ikke enken mulighet til å bruke hele sin pensjon, for da hadde hun ingen penger igjen å bruke på andre matvarer, klær, husleie eller andre behov. Hun var også nødt til å kjøpe ved for å i det hele tatt kunne koke vassgrauten. 19 enker er oppført som lever av almisse, også kalt for almisselemmer, med en pensjon på 48 sk i måneden. Det viser også at mange hauerenker ikke klarte å leve av pensjonen alene.³⁴¹ Hauerenken Anniken Engelbretsdatter var en av dem. Sammen med sine tre barn, 14 år gamle Fransenet, 10 år gamle Jørgine og 8 år gamle Christian, er hun oppført som losjerende hos Gunild Hansdatter i 1801.³⁴² Ifølge Berg hadde Anniken en vanlig hauerenkepensjon. I fattigvesenets regnskap for 1802 heter det at hun ikke kunne ernære sine tre barn. Av fattigvesenet fikk hun dermed utlevert 3 kilo mel og 6 sk i kontanter. Berg

³³⁷ Widmalm, *Exploring the Mores of Mining*, 141-160

³³⁸ Blom, Rosenbeck og Sogner, *Kvinner i den vestlige verden fra år 1500 til i dag*, 89-96

³³⁹ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 118

³⁴⁰ Berg, *Glemte mennesker*, 69

³⁴¹ Folketellingen 1801 for Kongsberg

³⁴² Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted 2den Tver-gade Fra Egermoen, No. 1023

forteller videre om enken Gunnhild Marie Hansdatter Calmer, som i 1801 folketellingen er oppført som Gunild Hansdatter. Hun var enken etter Lars Bratteberg, sønn av Mikkel Bratteberg og Anna Rosina Rabenstein. Hun drev med spinning sammen med sine tre døtre, som de tjente 24 sk på i uka. Etter at de nye stønadsreglene trådte i kraft fra januar 1801, mottok Gunnhild mellom 2-2,6 kilo mel ukentlig fra fattigvesenet. Fram til sin død var Gunnhild nødt til å få støtte fra fattigkassa med penger, brød og mel til seg og sine barn, som omtales som svakelige, som kan ha hatt en sammenheng med den dårlige ernæringen.³⁴³ I folketellingen fra 1801 er Gunnhild oppført som husmor og at hun lever av pensjon, men det står ikke oppført at hun livnærer seg av spinning. Heller ikke dørene hennes er oppført med spinning som levevei.³⁴⁴

Enker med småbarn kunne neppe ha klart seg bra på den lave enkepensjonen. Som vi ser, klarte ikke enkene Gunnhild og Anniken seg med enkepensjonen alene. Gunnhild Marie og hennes tre døtre var nødt til å ty til spinning for å få en liten ekstra inntekt, i tillegg til støtte fra fattigkassen. Dersom enker hadde sønner i arbeid, var de naturligvis bedre stilt. Som vi har sett fikk drengene den minste månedsporsjonen. Guttebarn av enker fikk, som vi tidligere har sett, lov til å begynne å arbeide i gruvene to år tidligere enn gutter fra andre familier. Guttenes månedsporsjon og lille lønn kunne være en livsviktig inntekt for familien. For å få en litt bedre levestandard og i mange tilfeller for å få endene til å møtes var enkene nødt til å ty til annet arbeid. Andre tok seg antageligvis tjeneste, noen startet kanskje for seg selv med vertshus eller småhandel. Andre kan ha tjent litt på husflid eller andre sysler. Mange enker giftet seg igjen, og da forsvant enkepensjonen.³⁴⁵

Vi så i det forrige kapittelet at flere enker hadde losjerende boende hos seg. Det må kunne regnes som en viktig inntektskilde. Hvis de hadde losjerende boende hos seg, trengte de kanskje ikke å skaffe seg mer inntekt gjennom annet arbeid. Enker hadde derimot oftest kvinnelige losjerende, som førte til at de hadde dårligere utgangspunkt når det gjaldt tilgang på matvarer gjennom magasinordningen.³⁴⁶ Gunnhild hadde flere familier i losji hjemme i 2den Tver-gade Fra Egermoen No. 1023. I tillegg til seg og sine fire barn, og Anniken og hennes barn, bodde familien til skreddermesten Anders Kielsen der, som besto av Anders, hans kone og deres tre

³⁴³ Berg, *Glemte mennesker*, 120-123

³⁴⁴ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted 2den Tver-gade Fra Egermoen, No. 1023

³⁴⁵ Berg, *Glemte mennesker*, 69-70

³⁴⁶ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 33

barn. Den siste losjerende var enkemannen Søren Isachsen på 70 år. 11 av de 16 som bodde i 2den Tver-gade Fra Egermoen No. 1023 var kvinner, hvorav seks av dem var under 16 år gamle.³⁴⁷ Ifølge Berg kunne kvinnedominanse i et hjem også signalisere fattigdom.³⁴⁸ En av grunnene til det kan ha vært at kvinnelige losjerende hadde dårligere utgangspunkt når det gjaldt tilgang på matvarer. I 2den Tver-gade Fra Egermoen No. 1023 var ingen av de bosatte ansatt ved Sølvverket, og det var dermed ingen som hadde tilgang på matvarer fra magasinordningen. Selv om Gunnild hadde losjerende boende hos seg, var hun og døtrene likevel nødt til å spinne og få hjelp fra fattigkassen for å overleve.

Bergmannsekene i Falun mottok kun pensjon dersom mannen omkom i gruvene. Dette var annerledes enn på Kongsberg, hvor enkene fikk pensjon selv om mannen deres avgikk med døden av andre årsaker enn arbeidsrelaterte dødsfall.³⁴⁹ I Jäders bruk ble det opprettet en fattigkasse i 1747, og mottakerne av almisser fra fattigkassen var i stor grad kvinner. Av de 117 menneskene som i perioden 1787 til 1807 nøt støtte fra fattigkassen, var 96 kvinner og alle bortsett fra en var enker. Støtte til menn handlet i de fleste tilfeller om hjelp til utgifter ved begravelser. Beløpene som de fattige fikk fra fattigkassen, var ikke høye. I 1795 fikk de åtte enkene som trengte hjelp fra fattigkassen kun åtte sk hver. Som sammenligning kan nevnes at et tjue egg kostet omtrent 12 sk i Västmanland det året. Dermed var det ikke mulig for kvinnene å leve av fattigkassen alene.³⁵⁰

Det var få alternativer for å forsørge seg selv hvis man ikke jobbet med noe relatert til gruen i Falun. Når det gjaldt enker, var hovedveiene de kunne forsørge seg i å enten selge ting på bymarkedet eller å åpne et såkalt «alehouse», som er en form for pub eller taverna. Dette var arbeid de fattige enkene til bergarbeiderne påtok seg for å overleve.³⁵¹ Slik var det også på Kongsberg, hvor kvinnene ikke ble inkludert i sølvverksdriften. Kunne kvinnene på Kongsberg drive versthushold i likhet med kvinnene i Falun? Ingen kvinner på Kongsberg ble oppført med denne næringsveien i folketellingen fra 1801. Kvinnene kunne også drive litt «småhusnæring» med mer eller mindre offisiell småhandel, som kunne inkludere salg av mat og drikke. Men i

³⁴⁷ Folketellingen 1801 for Kongsberg

³⁴⁸ Berg, *Glemte mennesker*, 120

³⁴⁹ Widmalm, *Exploring the Mores of Mining*, 141-160

³⁵⁰ Florèn, *Genus och producentroll*, 91-92

³⁵¹ Widmalm, *Exploring the Mores of Mining*, 141-160

Danmark-Norge var gjestgiver og vertshus privilegerte næringer som en måtte ha borgerbrev på for å drive.³⁵² Kun en mann med navn Hans Jørgensen drev en form for gjestgiveri på Kongsberg, og under levevei er han i tillegg oppført som «Værshuusholder».³⁵³

Ved slutten av 1700-tallet var det sysselsettingsmuligheter for kvinnene ved Jäders bruk, siden flere kvinner arbeidet ved masovnene. Ifølge Florèn trengte dermed enkene ikke å "belaste" barna sine eller fattigkassen. Fattigkassen betalte stort sett kun ut til enker etter mestere eller svenner, ikke til enker etter gruvearbeidere. Og som vi har sett, var det ikke mange som fikk hjelp fra fattigkassen, og den hjelpen de fikk kunne de neppe livnære seg alene av. Selv om fattigkassen i de fleste tilfeller ikke ga penger til bergmannsenkene, ser det likevel ut til at enkene ikke var overlatt til sine barn og familier for å overleve på grunn av sysselsettingsmulighetene, i motsetning til på Kongsberg.³⁵⁴

Ifølge Kristoffersen var det familien som tok seg av kvinnene hvis de ble enker.³⁵⁵ En av enkene som ble tatt hånd om av sin familie var enken Magrethe Maria, født Svabe. I folketellingen fra 1801 er det oppført at hun «nyder af sønnen md 5 rdr».³⁵⁶ Det tilsvarer nesten det samme som en overstiger tjente i måneden, da han tjente mellom 5 ½ og 6 ½ rd i måneden. Det vil si mer enn månedslønnen til haueren, som tjente mellom 3 ½ og 4 ½ rd i måneden. Dette kan tyde på at sønnen til Magrethe hadde en god jobb, med en god inntekt. Kanskje var han overstiger, som hadde den høyeste lønnen av bergarbeiderne, og som tjente mellom 10 og 12 rd i måneden.³⁵⁷ Enken Anne Winsteen bodde hos sin sønn, kjøpmannen Petter Winsteen. I folketellingen fra 1801 er det oppført at hun «ernæres af sønnen, forbemelte kiøbmand winsteen».

6.2 Fattigvesenet

Som vi har sett ble det bestemt i Bergordinansen av 1683 at Sølvverkets ledelse hadde ansvar for gamle, fattige og syke i bergstaden. Understøttelsen ble finansiert ved en fem prosent avgift av

³⁵² Berg og Sælebakke, «Fra bergsjern og fyrsetting til dynamitt», 38

³⁵³ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Nyemoen Og Stixrud-gaden No 879.

³⁵⁴ Florèn, *Genus och producentroll*, 93

³⁵⁵ Kristoffersen, «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», 53

³⁵⁶ Folketellingen 1801 for Kongsberg

³⁵⁷ Dyrvik, *Den lange fredstiden*, 292

verkenes utbytte, i tillegg til knappschaftkassen.³⁵⁸ Moen viser til kgl. Reskript av 21/1 1739, hvor overbergamtskriveren, sammen med Sølvverkets direktør, overbergamtsforvalteren og bergstadens eldste sogneprest, skulle være forstandere og forsvarere for bergstadens fattige og syke. Fattigstyre fikk en vanskelig oppgave etter 1770, siden innskrenkningene ved Sølvverket førte til en økning blant arbeidsløse og nød. Innskrenkingen av arbeidsstyrken bidro i høy grad til å forverre den økonomiske stillingen for bergarbeiderne og deres familier. De oppsagte bergarbeiderne hadde få muligheter til å skaffe seg annet arbeid dersom de ble oppsagt, og en oppsigelse ble derfor en katastrofe for de aller fleste bergarbeidere, men også deres familie, som var avhengige av mannens inntekt og hans magasinporsjon. De fleste oppsagte bergmennene måtte prøve å slå seg gjennom på Kongsberg med den lille pensjonen de fikk. Noen kunne skjøte litt på pensjonen ved å dyrke korn og grønnsaker, dersom de var så heldige å eie en liten løkke. Som vi har sett var det ikke mange bergarbeidere som hadde en løkke på slutten av 1700- og starten av 1800-tallet, og i hvert fall ikke en stor nok løkke til å kunne brødfø sin familie. Moen viser til den danske statistikeren og historikeren Frederik Thaarup, som skrev at 48 såkalte krøplinger, skrøpelige og gamle, 80 enker med barn, 70-80 andre bergmannsenker og 100 til 150 arbeidsføre menn, som ikke hadde nok arbeid, trengte understøttelse fra fattigstyret i 1791. Det vil si at mellom 298 og 358 personer trengte understøttelse fra fattigstyret i 1791.³⁵⁹ Først i 1799 forelå det en fullstendig plan for et fattigvesen på Kongsberg, selv om bergverkene allerede ved kgl. Reskript av 2. oktober 1776 ble pålagt å ta ansvar for de fattige som hørte inn under verkenes jurisdiksjonsområder og å opprette fattigkasser. Det samme året ble det innført en fattigskatt. I 1781 ble overbergamtet på nytt pålagt å opprette et fattigvesen som samsvarte med stiftets anordning og behovet på Kongsberg.³⁶⁰ Ved kgl. Reskript av 27. september 1799 påbød en omorganisering av fattigvesenet, samtidig som finansieringsgrunnlaget ble utvidet. En fattigdireksjon med overberghauptmannen i spissen ble oppnevnt, som skulle avløse den gamle fattigkommisjonen. Pengene til fattigkassen skulle skaffes til veie ved blant annet frivillige gaver, til sammen 300 rd fra borgerskapet, sakførere, byfogd og apoteker. Tjenestepiker skulle yte 4 sk, mens tjenestegutter og krambubetjenter skulle yte 16 sk årlig. 950 rd skulle til sammen

³⁵⁸ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 99-101

³⁵⁹ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 212-215

³⁶⁰ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 98-101

ytes av sølvverksarbeidere, mynt- og hyttarbeidere, mens funksjonærer lærere, organist og klokker skulle yte til sammen 300 rd.³⁶¹

I folketellingen fra 1801 var totalt 237 personer oppført som almisselemmer, og dermed ble forsørget av fattigvesenet. 40 av dem var barn under 16 år, hvorav 23 av dem var jenter. 163 av almisselemmene var kvinner over 16 år. En av dem er oppført som skilt eller separert, åtte er oppført som gift, 68 er oppført som ugift og de resterende 86 er oppført som enker. To av enkene var oppført som dagarbeidere. Det er mulig at de arbeidet i spinneanstalten. De fleste nøt opphold hos andre som losjerende, eller bodde hos familiemedlemmer, som kan vise familien som tok seg av kvinnene dersom de ble enker. Allerede i 1804 hadde tallet på dem som trengte understøttelse steget til 419, og det betalt ut rundt 2 700 rd til dem, i tillegg til at det ble utdelt en mengde matvarer til dem.³⁶² Blant dem som fikk utdelt matvarer var bergmannsenkene Anniken og Gunnhild Marie.

6.3 Tøyfabrikkene på Kongsberg på 1770-tallet på Kongsberg

Allerede i 1711 foreslo Rentekammeret å opprette en tøyfabrikk på Kongsberg, med formål om å skaffe lønnet arbeid for de mange fattige.³⁶³ Myndighetene innså at en av grunnene til at nøden økte på Kongsberg etter 1770 var at bergstadens mange kvinner og jenter manglet arbeid, og med det også en inntekt. For å motvirke lediggang og nød satte myndighetene i gang flere tiltak, blant annet opprettelsen av en tøyfabrikk i 1771, som kom i gang året etter.³⁶⁴ Tekstilproduksjonen var innlemmet i den danske statens forsøk på å fremme industriproduksjon i Danmark, ved at danske fabrikanter brukte garn som var blitt spunnet på fabrikken på Kongsberg. I Danmark foregikk tekstilframstillingen på godsene, hvor godseiere hadde opprettet såkalte landfabrikker, i tillegg til i København hvor fabrikantene holdt til og ved tukthusene.³⁶⁵ Tøyfabrikken på Kongsberg var organisert etter forlagssystemet og ledet av myntmesteren Johan Heinrich Madelung, som førte

³⁶¹ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 214-215

³⁶² Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 214-215

³⁶³ Rønning, *Den Kongelige Mynt*, 174

³⁶⁴ Berg, *Glemte mennesker*, 121

³⁶⁵ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 90

tilsyn over arbeiderne.³⁶⁶ Forskudd til arbeidslønn og innkjøp av råmaterialer ble utredet av bergkassen. Kvinnene produserte grove lerrets- og ullvarer, som ble solgt arbeiderbefolkningen for det varene kostet å fremstille. Etter at arbeidet ved tøyfabrikken kom i gang i 1772 ble 500 kvinner ansatt.³⁶⁷ Det var hovedsakelig kvinner og barn som arbeidet ved fabrikken.³⁶⁸ Kvinnenes arbeidskraft var en viktig forutsetning for tekstilproduksjonen, siden spinnearbeid var sett på som et kvinnearbeid.³⁶⁹ Allerede i juli 1773 var det solgt 2200 alen stoff.³⁷⁰

Ifølge Rønningen var det vanskelig å holde fabrikken i gang. En av grunnene til det var at det viste seg å være vanskelig å få solgt produktene som ble produsert. Flere virkemidler ble prøvd ut, som å forsøke å selge stoffene på auksjon og ved å tilby bergarbeiderne å kjøpe stoffene mot avbetaling over en lengre periode. Til tross for de salgsfremmende tiltakene gikk omsetningen tregt.³⁷¹ Ifølge Moe utba Bergverksdirektoriet seg Overbergamtets om deres tanker rundt hvorfor det var vanskeligheter med å avsette varene, om det var fordi varene ikke kunne konkurrere i pris og kvalitet med innførte varer. Etter at myntmesteren Johan Heinrich døde i 1775, ble fabrikken midlertidig nedlagt, som ifølge Moe var drivkraften bak fabrikken.

Det tok ikke lang tid før det ble opprettet spinneri på Kongsberg, som var en videreføring av tøyfabrikken som ble lagt ned.³⁷² Allerede i 1778 ble et vevmakeri og ull- og bomullsspinneri opprettet på Kongsberg, som var knyttet til generalmagasinet i København.³⁷³ Spinneriene fikk støtte av bergkassen i form av gratis lokale, lys og brensel, og fri transport mellom Kongsberg og Drammen. En periode beskjeftiget spinneriene, som også ble omtalt som en fabrikk, over 500 personer.³⁷⁴ Ut ifra dette kan det se ut til at den nye fabrikken ikke var organisert etter forlagprinsippet, siden bedriftene fikk støtte i form av gratis lokaler. Ikke før i 1840-årene gikk

³⁶⁶ Forlagssystemet gikk ut på at en kjøpmann holdt spinnere og vevere med råvarer og organiserte både produksjon og salg. Arbeiderne arbeidet hjemme og eide for det meste redskapene selv.

³⁶⁷ Berg, *Glemte mennesker*, 121

³⁶⁸ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 210-211

³⁶⁹ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 92

³⁷⁰ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 210-211

³⁷¹ Rønning, *Den Kongelige Mynt*, 174

³⁷² Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 210-211

³⁷³ Hervig, *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 95

³⁷⁴ Moen, *Kongsberg sølvverk 1623-1957*, 210-211

tekstilarbeidet gradvis over fra hjemmeproduksjon til fabrikkproduksjon i Norge.³⁷⁵ Det kan se ut til at fabrikken på Kongsberg var forut sin tid, siden arbeiderne ikke arbeidet hjemme.

6.4 Produksjon knyttet til fattigvesenet

Generalmagasinet i København ble lagt ned i 1782, og etter det ble spinneriet på Kongsberg overdratt kledemanufakturet på Blaagaard. Kledemanufakturet var en halvt statlig, halvt privat virksomhet, som ble opprettet på kommerskollegiets initiativ i 1780. Fire år senere ble det bestemt at Blaagaards produksjon skulle flyttes til en provins hvor leveomkostningene var lavere. Fire manufakturanlegg ble deretter opprettet, hvorav ett befant seg i Moss med spinnere som holdt til på Kongsberg, og tre manufakturanlegg ble etablert i Fredericia i Danmark. Hervig viser til Brünnich, som i august 1798 fortalte at da han kom til Kongsberg i 1789 eide Moss ullfabrikk en gård på Kongsberg, som fungerte som et tilholdssted for spinnemesteren. Her hadde spinnemesteren to vevstoler og en gutt til opplæring i veving. I tillegg var ullskrubbere, plukkere og rundt 50 spinnersker beskjeftiget der.³⁷⁶

Fra 1798 var spinneriproduksjonen på Kongsberg knyttet til fattigvesenet gjennom en arbeidsanstalt. Arbeidsanstalten ble av kommerskollegiet omtalt som en spinnefabrikk for ull og lin, som også ble kalt for en spinneanstalt. I 1798 ble dermed understøttelsen og arbeidsplikten knyttet sammen. Hensikten med spinneanstalten fra 1798 var å gi arbeid til allmuen, og å benytte billig arbeidskraft til å fremstille lin- og ullgarn til manufakturene.³⁷⁷ Tøymakeren Johan Gottlieb Moritz ble i januar 1798 sendt fra København til Kongsberg av kommerskollegiet for å drive spinneanstalten. Sammen på reisen hadde han med seg sin kone, to svenner, en tøymakersvenn og en ullkjemmersvenn. Selve virksomheten holdt til på en gård, som ble kalt for fabrikkgården, som var kjøpt av overbergamtet. Her bodde håndverkerne som Moritz hadde tatt med seg, og her hadde de verkstedet sitt. Ledelsen, som var økonomisk ansvarlig for fabrikken, tok ikke selv del i produksjonen, men de sørget for lokaler, redskap, lønn, kontroll, innkjøp og avsetning. Dette førte til at det ikke var noen kontakt mellom de som fremstilte varene om de som kjøpte dem. Overbergamtet var den administrative og økonomiske ledelsen til spinneanstalten, og de var

³⁷⁵ Ågotnes, «Industriarbeiderklassen i Norge fram til 1920», 87-89

³⁷⁶ Hervig, *Sysselsættings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 94-95

³⁷⁷ Hervig, «Dansk reformpolitikk og nedleggelsen av Kongsberg sølvverk i 1805 – Jernverk og arbeidsanstalt», 59

ansvarlige overfor Rentekammeret i København. Det ble bestemt at virksomhetens underskudd skulle belastes av bergkassen. Produksjonen var underlagt kommerseskollegiet og råvarene til spinneanstalten kom fra København.³⁷⁸

I folketellingen fra 1801 er familien Moritz, som inkluderte tøymakeren Johan, hans kone Magdalene Køhler og deres ett år gamle sønn Johan Gotfrid Moritz, oppført på adressen Sandsværd Moen No. 319. De hadde også den ugifte ullkjemmeren Johan Hendrik Besholt boende hos seg, i tillegg til en ugift tjenestepike.³⁷⁹ Hervig skriver ikke hvor fabrikkgården lå på Kongsberg, men jeg antar at den må ha vært på adressen Sandsværd Moen No. 319, hvor familien Moritz bodde i 1801. Magdalene hadde også sitt eget værelse på gården, hvor hun underviste i spinning. Det ble anskaffet rokker til spinneanstalten, og alle fra syvårsalderen som ønsket undervisning, fikk mulighet til det. Kanskje ble de undervist av Magdalene. Videre ble ull og lin levert til kvinnene, som spant hjemme hos seg selv. De som manglet husly, kunne få anvist et varmt værelse hvor de kunne spinne fra morgen til kveld.³⁸⁰

Det kan likevel se ut til at ikke mange kvinner benyttet seg av tilbudet om jobb ved spinneanstalten i 1798. Hervig viser til en trykt bekjentgjørelse fra 16.11 1798, som forteller om opprettelsen av spinneanstalt på Kongsberg, for at allmuen ikke skulle «lide mangel på sitt opphold».³⁸¹ Kun et fåtall kvinner hadde meldt seg til arbeid og Overbergamtet ville ikke lenger tolerere at kvinner drev lediggang. Dermed ble det bestemt at løsgjengeri skulle straffes. Ifølge Hervig hadde trusselen om straff liten virkning.³⁸² Hvor mange som arbeidet på spinneanstalten, skriver ikke Hervig. Hvorfor det var så få kvinner først meldte seg til arbeid hadde trolig ikke med nøden å gjøre. Kanskje det ble sett på som skam å trenge hjelp fra fattigvesenet, og det kan dermed hende at flere kviet seg fra å søke hjelp derfra.

55 kvinner er oppført som lever av spinning i folketellingen fra 1801. To av kvinnene hadde tidligere fått barn utenfor ekteskap, og en av dem var 23 år gamle Ingeborg Hansdatter. I en merknad i folketellingen står det at hun «Avlet dette barn uden egteskab, og ærnærer sig af

³⁷⁸ Hervig, *Sysselssettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 90-97

³⁷⁹ Folketellingen 1801 for Kongsberg

³⁸⁰ Hervig, *Sysselssettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 96-97

³⁸¹ Hervig, *Sysselssettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 93

³⁸² Hervig, *Sysselssettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*, 93

spind». ³⁸³ Tre kvinner er oppført med almisse i tillegg til at de levde av spinning i folketellingen fra 1801, og tre er oppført med spinning og annet arbeid som levevei. Kanskje arbeidet disse kvinnene i spinneanstalten. Kun tre av de som levde av spinning var dog enker. Kun ei er oppført som gift, men det er oppført at mannen har reist og det vites ikke hvor han befinner seg. To kvinner er oppført som separert, mens de resterende 48 kvinnene er oppført som ugifte. Av dem var tre under 16 år. ³⁸⁴ Ut ifra folketellingen fra 1801 kan en konkludere med at ikke mange enker livnærte seg av spinning på heltid. Det kan likevel se ut til at ikke alle som drev med spinning ble oppført med dette som levevei. Selv om Gunnhild og hennes tre døtre spant, er det ikke oppført i folketellingen fra 1801. Det kan derfor være flere kvinner som levde av å spinne eller spant i spinneanstalten enn de som er oppført i folketellingen fra 1801. Som vi har sett ble det bare i en liten grad registrert deltidsarbeid i folketellingen. ³⁸⁵ Kanskje drev flere med spinning som deltidsarbeid, spesielt dersom en var enke med flere barn.

Det var ikke bare på bergstaden Kongsberg det ble opprettet en tøyfabrikk for å lette på nøden blant kvinnene. I 1720, over 50 år før den første tøyfabrikken på Kongsberg ble opprettet, ble det i Falun opprettet en tøyfabrikk. Offisielt var opprettelsen av tøyfabrikken motivert av det faktum at bergstaden var hjemmet til et stort antall fattige og ugifte kvinner. Ifølge Anders Swab var den store befolkningen av enker nemlig bergstadens økonomiske ansvar. Den egentlige hensikten med tøyfabrikken var å utdanne de unge gruvearbeiderdøtrene i håndarbeid som søm, strikking og veving, slik at de kunne finne nyttig arbeid i fremtiden. Ifølge Swab ble de ikke lært opp i håndarbeid hjemme, som igjen var grunnen til at de ikke fant nyttige måter å forsørge seg selv som voksne kvinner. Videre argumenterte Swab for at både kvinner og jenter var nødt til å beherske håndarbeid, slik at de kunne forsørge seg selv dersom deres fedre eller ektemenn ble skadet eller omkom i gruvene. Ifølge Widemalm kunne Swab ha brukt de økonomiske vanskeligheter som gruvenes enker sto overfor som et argument for hvorfor fabrikken måtte etableres, men han så ikke denne institusjonen som en måte å ansette kvinnene som allerede var enke på. Fabrikken startet en beskjeden produksjon av klær og tekstiler i 1720. Akkurat som den

³⁸³ Folketellingen 1801 for Kongsberg. Bosted Hytte Gaden No 121

³⁸⁴ Folketellingen 1801 for Kongsberg

³⁸⁵ Hagemann mfl., *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*, 22-23

første tekstilfabrikken på Kongsberg, ble også denne avviklet kun noen få år etter opprettelsen, allerede i 1724, fordi den var for dyr og ulønnsom.³⁸⁶

Allerede i 1787 hadde Bergström vekt tanken på en fattigstue for å avlaste både masterne og brukspatronene deres ansvar for gamle og sjuke innbyggere i Jäders bruk. Diskusjonen ble gjenopptatt i 1804 og det ble besluttet at hver mester skulle betale to rd til fattighuset. Året før hadde sockenstämman, som var det høyeste besluttede organet i et sogn, diskutert fattigomsorgen i Arboga sogn og blitt enige om at hver by eller distrikt skulle selv ta ansvar for det. For Jäders distrikt ble det deretter bygd ett fattighus. I desember 1807 søkte brukspatron Mannerstråle handelskammeret om tillatelse til å etablere en kardfabrikk i Jäders bruk, og den samme måneden ble kardfabrikken opprettet.³⁸⁷ Søknaden var motivert av økt trådproduksjon. Fattighuset var helt eller delvis sammenknyttet til kardproduksjonen. Utviklingen av en sektor for kvinnelig lønnsarbeid innebar en mulighet for enker å finne en måte å forsørge seg på, akkurat som for master- og svennhustruer å øke på familieinntekten. Sannsynligvis var enkene i høy grad involvert i kardproduksjonen.³⁸⁸

6.5 Kapittelkonklusjon

Som vi har sett fikk ikke bergmannsenkene stor pensjon fra Sølvverket. De var så lave at de hverken var til å leve eller dø av. Hauerenkene, enkene etter den største gruppen bergarbeidere, fikk en så lav pensjon at det ble vanskelig å leve av den alene. Flere av dem levde av almisser fra fattigkassen. Å ha andre i losji kunne kanskje gi en liten og nødvendig inntekt, men det var kanskje ikke nok. Gunnhild Marie Hansdatter Calmer var nødt til å få mat og penger fra fattigkassa, i tillegg til enkepensjonen fra Sølvverket, inntekten fra spinningen sammen med sine tre døtre og inntekten fra de 10 losjerende som bodde hos henne i 1801. Nå var de fleste som bodde hos Gunnhild kvinner, som kanskje gjorde at inntektene fra de losjerende sank. Siden ingen av de losjerende arbeidet ved Sølvverket, fikk Gunnhild og familien heller ikke tilgang på matvarer gjennom magasinordningen. Kanskje det er en av grunnene til at hun å få mat fra fattigkassen. Ifølge Kristoffersen var det familien som tok seg av kvinnene dersom de ble enker.

³⁸⁶ Widmalm, *Exploring the Mores of Mining*, 141-160

³⁸⁷ Benevnelsen fabrikk kan i dette tilfellet ha betydning at virksomheten var lokalisert på en spesiell arbeidsplass.

³⁸⁸ Florén, *Genus och producentroll*, 99-110

Men hva om kvinnene ikke hadde en familie som kunne ta seg av dem? Da var de kanskje mer avhengige av fattigkassen og et arbeid på si, slik som Gunnhild var.

Først i 1799 forelå det en fullstendig plan for et fattigvesen på Kongsberg. I folketellingen fra 1801 var totalt 237 personer oppført som almisselemmer, og dermed ble forsørget av fattigvesenet. De fleste var ugifte kvinner eller enker. Tallet på almisselemmer fortsatte å øke i de kommende årene.

For å motvirke lediggang og nød opprettet myndighetene en tøyfabrikk i 1771, som kom i gang året etter, hvorav 500 kvinner ble ansatt. Det var flere fabrikker og spinnerier på Kongsberg i perioden 1771 til 1805, og felles for dem var at de ikke holdt på i mange år før de ble nedlagt og at de skulle gi de fattige kvinnene en inntekt. Det er mulig at spinneriene som ble opprettet i 1778 var forut sin tid, siden spinneriene fikk støtte av bergkassen i form av gratis lokale, lys og brensel, og fri transport mellom Kongsberg og Drammen. Det kan tyde på at arbeiderne ikke arbeidet hjemme. Dette ble ikke vanlig før i 1840-årene. Først i 1798 ble produksjonen ved spinneriproduksjonen på Kongsberg knyttet til fattigvesenet gjennom en arbeidsanstalt, også kalt for en spinneanstalt. Det kan likevel se ut til at ikke mange kvinner benyttet seg av tilbudet om jobb ved spinneanstalten i 1798. Hvorfor og hvor mange som arbeidet der totalt har jeg ikke kilder på. Kanskje arbeidet de 55 kvinnene oppført med spinning som levevei i folketellingen fra 1801 ved spinneanstalten.

I Falun fikk bergmannsenkene kun pensjon dersom mannen omkom i gruvene, mens bergmannsenkene på Kongsberg ser ut til å ha fått enkepensjon uansett hvordan mannen døde, så lenge han arbeidet ved Sølvverket. I likhet med kvinnene i Falun kunne kvinnene på Kongsberg drive med vertshushold, men ingen kvinner ble oppført med denne næringsveien i folketellingen fra 1801. Kvinnene kunne også drive litt «småhusnæring» med mer eller mindre offisiell småhandel. Også i Falun var det opprettet en tøyfabrikk for å lette på nøden blant kvinnene. Akkurat som den første tekstilfabrikken på Kongsberg, ble også denne avviklet kun noen få år etter opprettelsen, allerede i 1724, fordi den var for dyr og ulønnsom. For Jäders distrikt ble det bygd ett fattighus som helt eller delvis kan ha sammenknyttet til kardproduksjonen fra kardfabrikken, som ble opprettet i 1807, slik som spinneanstalten på Kongsberg ble i 1798.

Kapittel 7: Konklusjon

Hovedspørsmålet i denne oppgaven har vært hvordan livet som kvinne i det mannsdominerte bergsamfunnet på Kongsberg var i perioden 1770 til 1805. For å besvare spørsmålet har jeg undersøkt bergarbeidernes bolig, matvaner, løkkene, arbeid og lønn. Kua og løkkene utgjorde fremfor alt jordnære og matnyttige verdier, men de ga i tillegg familien status som representanter for det mindretallet i byen som eide jord. De som var i besittelse av løkker, var kanskje bedre stilt i slike krisetider enn de som ikke hadde tilgang til en egen løkke. Kanskje reddet løkkene flere familier da det var uår og dårlig kornleveranse, eller i perioder hvor bergarbeideren ikke fikk utbetalt lønn. Vi kan ikke ta for oss bergstaden og dens kvinner uten å først ta for oss deres kanskje viktigste og mest tallrike gruppe menn, nemlig bergarbeideren. Videre har jeg undersøkt giftermålsmønsteret på Kongsberg, hvor leiermål og uekte barn og deres mødre er tatt med. Dernest har jeg undersøkt hvilken rolle bergstadens kvinner hadde i hjemmet og hva slags arbeid som var aktuelt for dem. I det siste teorikapittelet undersøkte jeg enkene på Kongsberg, i tillegg til fattigvesenet og tøyfabrikkene som ble opprettet. De familiene jeg har undersøkt er av det fattigere slaget. De er ikke representative for hele befolkningen, men viser en del av spekteret. For meg har det vært viktig å studere den fattigere delen av befolkningen på Kongsberg, og ikke de høyerestående klassen. Flere av de fattige jeg har fulgt var ugifte kvinner med barn født utenfor ekteskap. Det har vært enklere å følge de ugifte kvinnene i kildene, og spesielt de ugifte kvinnene som fikk barn utenfor ekteskap.

Slik vi har sett har tidligere litteratur om Sølvverket og bergsamfunnet på Kongsberg i liten grad omhandlet kvinnene. Kvinnes historie har dermed vært en mangel ved tidligere forskning om Sølvverket og Kongsberg. En av grunnene til det kan være at det finnes svært få samtidige beretninger og synspunkter om bergstadens kvinner, og vi vet særdeles mye mindre om jentene enn guttene på Kongsberg på 1700-tallet. En viktig samtidig beretning er berglege Henrik Rosteds beretninger i hans avhandling «Forsøg til en medicinsk Topographie over Bergstaden Kongsberg» fra 1814, publisert i det medisinske tidsskriftet *Nyt Bibliothek for Læger* i København. Hovedfokuset i hans avhandling ligger ikke på kvinnene, men han har inkludert dem i sin beretning, hvor han maler et dystert bilde av dem. Ifølge Rosted hadde kvinnene på Kongsberg en medfødt ulyst til å arbeide, og at de ikke hadde mye å foreta seg, i motsetning til bondekonene. For å undersøke om kvinnene på Kongsberg arbeidet, og om det kun var menn

som arbeidet ved Sølvverket, har jeg brukt folketellingen fra 1801, som har vist seg å være problematisk fordi deltidsarbeid kun i liten grad ble registrert. Jeg har også funnet ut at de fleste kvinnene på Kongsberg ikke er oppført med noen form for arbeid i folketellingen fra 1801. Av de 3616 kvinnene som bodde på Kongsberg i 1801, hvorav 2604 var over 15 år gamle, er kun 431 kvinner oppført med arbeid. Kun ei kvinne arbeidet som bergarbeyder, den ugifte 60 år gamle Johanne Popp, men ingen kvinner i perioden arbeidet i gruvene. Den maskuline bergverksdriften var dermed overlatt til bergstadens menn. De fleste yrkesaktive kvinnene på Kongsberg var i tjeneste. I folketellingen fra 1801 kan vi se at 324 av de 345 tjenestefolkene, og dermed 94 prosent av alle i tjeneste, var ugift. I ministerialboken er 15 av de totalt 224 uektefødte barna på Kongsberg i perioden 1795 til 1816 oppført med enten en eller begge av foreldrene i tjeneste. Ingen av foreldrene til de ektefødte barna i perioden var i tjeneste.

163 kvinner er oppført som husmødre i folketellingen fra 1801, som kan bety at 163 kvinner drev med deltidsarbeid. Flere av husmødrene hadde også losjerende boende hos seg, og som dermed betalte for å være i losji hos dem. Felles for de arbeidende kvinnene var at de ikke var gift; de fleste var oppført som enten ugifte eller i enkestand i folketellingen fra 1801. Også Berg har skrevet om flere av de glemte kvinnene på Kongsberg i boken *Glemte mennesker*. Her har han undersøkt bergmannsfamiliene Rabenstein og Bratteberg i perioden 1742 til 1812. Der blir vi kjent med flere kvinner, blant dem guttemoren og bergarbeiderkonen Anna Rosina Rabenstein og bergmannsenken Gunnhild Marie Hansdatter Calmer, som arbeidet med spinning for å livnære seg selv og sine unge barn. Bergs bok har vært en inspirasjon for meg til å utføre en lignende undersøkelse, men jeg valgte å ikke bruke like mange kilder som Berg. Jeg valgte å bruke digitaliserte kilder, slik som folketellingen fra 1801 for Kongsberg og kirkebøkene, selv om det har vist seg å være problematisk av flere grunner, som at deltidsarbeid kun i liten grad ble registrert. På grunn av min undersøkelse vet vi litt mer om hva kvinnene arbeidet med på Kongsberg i perioden 1770 til 1805, men det må forskes videre på og bruke flere kilder, slik som skifteprotokoller og tingbøker, for at vi skal få vite mer. For å undersøke Rosteds påstand om kvinnes medfødte ulyst til å arbeide, så jeg også på opptøyene i 1775. Her lå ikke kvinnene på latsiden, og de var en aktiv part i opptøyene ved at de satte mot i sine menn på torget. De satt heller ikke kun hjemme og drakk kaffe, eller bare glante på begivenhetene som utspant seg foran øynene sine, slik som Rosted hevdet. Som vi har sett var flere i arbeid. Selv om Rosted mente at de tre kvinnene som spilte kort en formiddag i en bergmanns hytte var dovne, kan vi ikke for

sikkert vite hva de hadde bedrevet tiden med før han spaserte inn til dem. Det dårlige og næringsfattige kostholdet til bergarbeiderfamiliene kan uten tvil ha vært med på å gjøre kvinnene «dovne».

For å finne ut om giftermålsalderen på Kongsberg var lavere enn i resten av landet, har jeg brukt litteratur fra Kristoffersen og Dyrvik, i tillegg til Rosteds beretninger og folketellingen fra 1801 som kilder. Ifølge Dyrvik og Rosted var det vanlig å inngå ekteskap i en relativt ung alder på Kongsberg, takket være de gunstige lønnsforholdene for de mange unge mennene på grunn av Sølvverket. Kristoffersen viser at giftermålsalderen for bergarbeidere i andre halvdel av 1700-tallet lå på mellom 27 og 28 år og bergarbeiderjentene var i gjennomsnittet ca. 27 år gamle ved giftermålet. Lav giftermålsalderen stemmer heller ikke overens med folketellingen av 1801. Ut ifra det vi har sett vil jeg konkludere med at giftermålsalderen på Kongsberg i denne perioden ikke var så lav som jeg først antok, eller så lav som Rosted og Dyrvik hevdet. Lav giftermålsalder på Kongsberg kan derimot ha vært vanligere tidligere.

Når det gjelder de ugifte mødrene valgte jeg å bruke hovedsakelig ministerialboken for Kongsberg prestegjeld fra 1795 til 1816 som kilde, i tillegg til folketellingen fra 1801. Kristoffersen utførte en demografisk undersøkelse av Kongsbergs befolkning i artikkelen «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet», men han dykker ikke ned i de uekte mødrene og barna deres liv, slik jeg har gjort i min oppgave, og han brukte heller ikke ministerialboken fra 1795-1805 som kilde. Som vi har sett økte antallet uekte barn i fram mot Sølvverkets nedleggelse, og i årene etter nedleggelsen. Trolig var den viktigste årsaken til at det ble vanskeligere å skaffe seg levebrød på Kongsberg, som førte til at det ble vanskeligere å inngå ekteskap, som igjen førte til flere ugifte mødre. Guri Christopherdatter er den eneste av de ugifte mødrene jeg har fulgt som senere giftet seg. I tillegg giftet hun seg med en annen mann enn han som var det uekte barnets far. Hvor vanlig det var at mødre med barn utenfor ekteskap ble gift har jeg ikke kilder på. Fordi seksuell omgang utenfor ekteskapet ble regnet som synd, var det også mye skam forbundet med å få barn utenfor ekteskap. Det kan kanskje ha vært med på å gjøre ugifte mødre mindre attraktive på ekteskapsmarkedet.

For å besvare spørsmålet om hvordan det gikk med de uekte barna har jeg undersøkt andelen hjemmedøpte i ministerialboken for Kongsberg prestegjeld fra 1795 til 1816. Skikken med hjemmedåp gjenspeiler den utbredte spedbarnsdødeligheten i det gamle samfunnet. Av de 3587

barna som ble født i perioden er 1179 av dem oppført som hjemmedøpt i ministerialboken. Som vi ser var hjemmedåpen felles for mange av de uekte barna vi har fulgt, og de fleste døde kort tid etter fødselen eller da de var noen få år gamle. Jeg har gitt eksempler på flere slike skjebner. Dødeligheten for de uekte barna på landsbasis var høy, og det kan se ut til at det var slik på Kongsberg også. Gjennom min undersøkelse har vi sett at mange av de uektefødte barna på Kongsberg i perioden 1795 til 1816 var hjemmedøpt og døde kort tid etter fødselen, men for å lære mer om de uekte barna i perioden og tidligere perioder er en nødt til å dykke enda dypere ned i ministerialboken, noe jeg ikke fikk tid til.

I undersøkelsen av enkene har jeg studert folketellingen fra 1801 for Kongsberg, som viste at de fleste i enkestanden var kvinner. Hervig studerte blant annet enkene, fattigvesenet og tøyfabrikkene ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805 i sin hovedoppgave *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805* fra 1991. Enkene på Kongsberg i perioden før 1805 er derimot i liten grad studert. Moen viser til kgl. Resolusjon av 10/3 1721 i *Kongsberg Sølvverk 1623-1957*, hvor det ble utstedt et reglement for pensjon til enker av arbeidere ved Sølvverket. Berg har i *Glemte mennesker* fulgt bergmannsenken Gunnhild Marie Hansdatter Calmer, som var en av mange enker som ikke klarte å brødfø seg selv og sin familie med kun enkepensjon. Ifølge Kristoffersen var det familien som tok seg av kvinnene hvis de ble enker. I folketellingen fra 1801 for Kongsberg fant jeg ut to tilfeller av enker som ble livnært av sine sønner. De fleste kvinnene som arbeidet på Kongsberg, var enten ugifte eller enker. I folketellingen fra 1801 var totalt 237 personer oppført som almisselemmer, og dermed ble forsørget av fattigvesenet, hvorav 163 var kvinner over 16 år og de fleste var enker. De fleste nøt opphold hos andre som losjerende, eller bodde hos familiemedlemmer, som kan vise familien som tok seg av kvinnene dersom de ble enker. Muligens arbeidet flere av enkene ved spinneanstalten som ble opprettet i 1798, men det kan vi ikke vite for sikkert ut ifra folketellingen fra 1801. Ut ifra folketellingen fra 1801 fikk vi vite at kun tre av de 55 kvinnene som levde av spinning var enker. Det kan likevel se ut til at ikke alle som drev med spinning ble oppført med dette som levevei, slik som Gunnhild Marie Hansdatter Calmer. Det kan derfor være flere kvinner som levde av å spinne eller spant i spinneanstalten enn de som er oppført i folketellingen fra 1801. For å vite mer om disse kvinnene må det forskes videre på og bruke flere kilder for at vi skal få vite mer.

Jeg har også sett på andre gruvesamfunn for å lære mer om kvinner i gruvesamfunn. Min undersøkelse har vist at gruvesamfunnet på Kongsberg og i Sverige skilte seg fra hverandre på flere måter, men det var også flere likhetstrekk. Også i bergstaden Falun var de fleste i enkestand kvinner. I Jäders bruk kunne ikke kvinnene leve av fattigkassen alene, noe som også viste seg å være vanskelig for kvinnene på Kongsberg. I motsetning til bergmannsenkene på Kongsberg mottok bergmannsekene i Falun kun pensjon dersom mannen omkom i gruvene. I praksis kan kvinner i Falun ha jobbet i gruven som såkalte «gruvpigor», selv om de ble ekskludert fra arbeidet i gruvene ifølge en transkripsjon fra et møte ved gruvedriften i 1718. Likevel arbeidet kvinner sammen med familiene sine i andre gruver i Sverige i samme tidsperiode. Ved slutten av 1700-tallet var det sysselsettingsmuligheter for kvinnene ved Jäders bruk, siden flere kvinner arbeidet ved masovnene. Det var få alternativer for å forsørge seg selv hvis man ikke jobbet med noe relatert til gruven i Falun, slik var det også for kvinnene i det mannsdominerte bergsamfunnet på Kongsberg. For å hjelpe den økende andelen kvinner i nød ble det i alle bergsamfunnene opprettet fabrikker, som helt eller delvis var knyttet til fattigomsorg. I tillegg har min undersøkelse vist at det bodde langt færre folk på Røros enn på Kongsberg, men likevel var det flere som eide enten en eller flere kuer på Røros enn på Kongsberg. En av grunnene til at flere eide kuer på Røros kan være fordi Røros lå mer avsidesliggende til enn Kongsberg, uten gårder rundt byen. De som ikke var så heldige å ha en løkke eller husdyr på Kongsberg kunne kjøpe mat, men som vi har sett var det nok ekstra viktig å ha en løkke og husdyr i kriseårene. Arbeiderne på Røros var i større grad nødt til å ha en egen ku for å kunne brødfø seg selv og sin familie.

Vedlegg

Tabell 1: Antall første-, andre-, tredje- og fjerdegangs gifte og deres alder for kvinner og menn på Kongsberg i 1801

Giftermålsalder aldersintervall 5 år	Kvinner					Menn					Totalt
	Gift 1. gang	Gift 2. gang	Gift 3. gang	Gift 4. gang	Totalt	Gift 1. gang	Gift 2. gang	Gift 3. gang	Gift 4. gang	Totalt	
16-20	7				7	1				1	8
21-25	49	1			50	35				35	85
26-30	147		1		148	109	1	1		111	259
31-35	139	14	1		154	130	6	2		138	292
36-40	187	22	1		210	190	17	2		209	419
41-45	144	21			165	154	33	1		188	353
46-50	167	50	8	1	226	156	45	5		206	432
51-55	85	34	3	1	123	115	41	5	2	163	286
56-60	57	13	2		72	71	30	3		104	176
61-65	27	17	2		46	37	10	4	2	53	99
66-70	25	8	2		35	13	11	3		27	62
71-75	17	6	2		25	9	3	1	1	14	39
76-80	4	2	1		7	6	4	1		11	18
81-85	1				1	1	1	1		3	4
86-90	1	1			2	1	1			2	4
Totalsum	1057	189	23	2	1271	1028	203	29	5	1265	2536

Kilde.: Folketelling 1801 for Kongsberg prestegjeld. Digitalarkivet.

<https://www.digitalarkivet.no/source/58268>.

Tabell 2: Antall kvinner og menn som var gift, i enkestand eller ugifte

Aldersintervall 5 år	Kvinner			Menn		
	Gift	I enkestand	Ugift	Gift	I enkestand	Ugift
01-05			449			427
06-10			392			405
11-15			290			358
16-20	7	1	242	1		250
21-25	50	5	196	35	1	183
26-30	148	7	100	111	3	65
31-35	154	21	49	138	5	40
36-40	210	30	40	209	10	27
41-45	165	35	33	188	6	14
46-50	226	59	27	206	12	16
51-55	123	51	15	163	18	7
56-60	72	49	16	104	21	2
61-65	46	57	12	53	11	4
66-70	35	52	7	27	21	
71-75	25	42	3	14	11	2
76-80	7	32	1	11	10	
81-85	1	14	3	3		
86-90	2	7	1	2		
Totalsum	1271	462	1876	1265	129	1800

Kilde.: Folketelling 1801 for Kongsberg prestegjeld. Digitalarkivet.

<https://www.digitalarkivet.no/source/58268>.

Tabell 3: Fedre oppført med tittelen soldat, del av landvernet eller jegerkorpset i 1795 til 1816. Rekkfølge etter militærtittel.

Barnefarens navn	Stilling/stand	Barnets dåpsdato	Barnets status
Knud Amundsen	Gevorben Soldat	1801-06-06	Ekte
Peder Thoresen	Gevorben Soldat	1796-12-17	Uekte
Eric Aslachsen	Gevorben Soldat	1797-05-27	Uekte
Hans Evensen Støchaas	Gevorben Soldat	1805-12-28	Uekte
Peder Henriksen	Soldat	1798-03-10	Uekte
Tølli Knudsen Bøe	Soldat	1801	Uekte
Ole Erichsen Stordahl	Soldat	1801	Uekte
Ole Andersen Lillegaard	Soldat	1801-08-22	Uekte
Anders Andersen	Soldat	1803	Uekte
Helge Goutesen	Soldat	1803-10-29	Uekte
Hans Evensen Støchaas	Gevorben Soldat	1805-12-28	Uekte
Hans Jacob Docha	Soldat ungarl	1806-09-27	Uekte
Henrich Erichsen Braaten	Gevorben Soldat i Friderichstad	1807-01-17	Uekte
Paul Pedersen Hoen	Soldat, ungarl	1810-09-01	Uekte
Hans Larsen	Soldat	1811-01-12	Uekte
Anders Olsen Radstad	Ungkarl, Soldat ved Major von Grüners Compagnie	1811	Uekte
Ole Knudsen	Soldat	1813	Uekte
Hans Johannesen Grøndahlen	Soldat, enkemand	1814	Uekte
Thimand Larsen	Ungkarl, Soldat	1816	Uekte
Jacob Olsen	Soldat, Ungkarl	1816	Uekte
Anders Paulsen Hostved	Soldat	1807	Ekte
Syver Knudsen Docha	Soldat	1808-12-10	Ekte
Joen Nilsen Stavlum	Soldat	1811-04-13	Ekte
Ole Olsen Omdahl	Soldat	1813-08-07	Ekte
Erich Andersen Olsen	Soldat	1813	Ekte
Søren Rolvsen Uleberg	Soldat ved Capit. Schrøders Compagnie	1801-10-10	Uekte
Søren Rolvsen Uhleberg	Landværn	1803	Uekte
Johan Hansen	Jæger Corpset	1796-09-10	Uekte
Niels Larsen	Jæger Corpset	1796-10-22	Uekte

Kilde.: Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld fra 1795 til 1816. Digitalarkivet.

<https://www.digitalarkivet.no/source/8574>

Tabell 4: Antall barn døpt som uekte og ekte på Kongsberg i perioden 1796 til 1816

Årstall	Totalt	Ekte	Uekte	Prosent uekte
1796	11	-	11	Kun registrert uekte
1797	215	204	11	5
1798	303	290	13	4
1799	270	254	16	6
1800	256	246	10	4
1801	204	193	11	5
1802	177	169	8	5
1803	261	245	16	6
1804	213	200	13	6
1805	222	216	6	3
1806	169	154	15	9
1807	164	157	7	4
1808	134	125	9	7
1809	113	107	6	5
1810	110	106	4	4
1811	165	147	18	11
1812	155	143	12	8
1813	137	123	14	10
1814	95	90	5	5
1815	125	114	11	9
1816	88	80	8	9
Totalt	3587	3363	224	6

Kilde.: Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld fra 1795 til 1816. Digitalarkivet.

<https://www.digitalarkivet.no/source/8574>

Tabell 5: Kvinner som arbeidet som verks- og sagbruksarbeidere i folketellingen fra 1801

Alder	Ekteskapsstilling	Yrke	Fornavn	Farsnavn	Slektsnavn	Familiestilling	Levevei	Adresse
8	Ugift	Verks- og sagbruksarbeidere	Anne Cathrine	Knudsdatter		I deres brød	Bergarbeider	Nordmoen Gaden No 527
44	Gift 1. gang	Verks- og sagbruksarbeidere	Giermun	Knudsen	Liset	Hujsbonde	Hytte arbeider	Tislegaard Gaden No 1256
60	Ugift	Verks- og sagbruksarbeidere	Johanne		Popp	Logerende	Bergarbeyder	Skydebanen No 458

Kilde.: Folketelling 1801 for Kongsberg prestegjeld. Digitalarkivet.

<https://www.digitalarkivet.no/source/58268>.

Tabell 6: Kvinner og menn ut ifra deres ekteskapsstilling fra folketellingen i 1801

Ekteskapsstilling	Kvinner	Menn
Gift	1271	1265
Separert	6	-
Skilt	1	1
Ugift over 15 år	745	610
Enkestand	462	129

Kilde.: Folketelling 1801 for Kongsberg prestegjeld. Digitalarkivet.

<https://www.digitalarkivet.no/source/58268>.

Tabell 7: Antall første-, andre-, tredjegang enker og enkemenn på Kongsberg i 1801

Kvinner				Menn				Totalt
Enke 1. gang	Enke 2. gang	Enke 3. gang	Totalt	Enke 1. gang	Enke 2. gang	Enke 3. gang	Totalt	
386	61	15	462	104	18	7	129	591

Kilde.: Folketelling 1801 for Kongsberg prestegjeld. Digitalarkivet.

<https://www.digitalarkivet.no/source/58268>.

Figur 2: Tabeller over antall fødsler og dødsfall på Kongsberg i 1768 til 1813

*Fødsler og dødsfall m. v. i bergstaden Kongsberg***

År	Fødte		Døde		Fødsels- overskudd	Fødsels- underskudd
	g.	p.	g.	p.		
1768	312		366			54
9	263		285			22
1770	319		372			53
1	325		296		29	
2	295		401			106
3	236		768			532
4	337		366			29
5	316		440			124
6	349		360			11
7	353		272		81	
8	346		266		80	
9	328		358			30
1780	328		491			163
1	299		354			55
2	316		328			12
3	241		636			395
4	257		364			107
5	334		537			203
6	376		330		46	
7	287		434			147
8	378		450			72
9	350		423			73
1790	355		534			179
1791	356		459			103

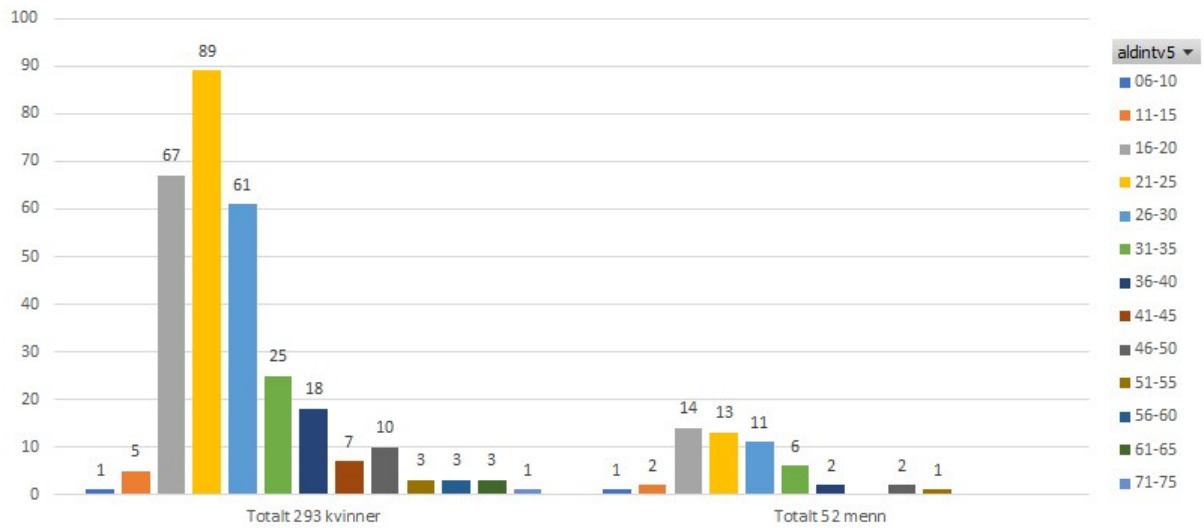
År	Fødte		Tils.	Derav uckte	Dod- fødte	Døde		Tils.	Derav døde av ulykker	Fødsels- oversk.	Fødsels- undersk.	Viede par	
	g.	p.				Menn	Kv.						
1792	191	206	397	22	15	214	226	440				43	107
3	178	166	344	13	17	174	179	353	9			9	98
4	190	190	380	24	13	143	125	268	3	112			—
5	175	149	324	20	15	176	188	364	10		40		83
6	171	189	360	—	—	171	183	354	10	6			95
7	181	166	347	15	7	173	165	338	12	9			80
8	173	160	333	20	13	170	158	328	4	5			80
9	144	161	305	22	18	193	207	400	5		95		73
1800	150	126	276	11	6	195	205	400	8		24		79
1	124	91	215	12	13	267	261	528	8		313		60
2	84	80	172	8	9	155	204	359	7 i gruva 7 i barsel 1 druknet		187		65
3	113	121	251	17	9	137	134	271	5 i gruva 3 i barsel		20		67
4	114	112	240	14	7	113	117	230	7 i gruva 3 druknet 2 i barsel	10			55
5	117	111	238	10	3	113	104	217	5 i gruva 5 druknet	21			55
6	69	81	169	19	7	105	106	211	1 ved jernv. 2 i barsel		32		42
7	84	76	168	8	4	74	113	187	5 i gruva 2 druknet 2 i barsel		19		37
8	73	61	150	16	6	150	158	308	2 i barsel 2 druknet 1 selvmord		158		24
9	51	52	113	10	3	286	339	625	1 i gruva 1 druknet 3 i barsel		512		19
1810	46	52	110	12	3	94	137	231	1 druknet		121		43
1	69	61	145	15	5	140	139	279	2 selvmord 1 druknet 3 i barsel		134		50
2	64	57	137	16	6	68	93	161	1 selvmord		24		70
1813	59	68	14	15	2	168	180	348	3 i barsel		206		—

Døde i alderen	1802		1803		1804		1806		1807	
	menn	kv.	menn	kv.	menn	kv.	menn	kv.	menn	kv.
0—10 år	67	66	66	62	54	40	42	44	20	25
10—20 "	12	9	8	9	5	8	1	0	1	6
20—30 "	10	11	1	10	5	8	6	2	4	6
30—40 "	11	16	10	12	9	10	6	2	7	5
40—50 "	16	23	9	6	10	8	14	10	8	15
50—60 "	14	31	15	15	11	10	16	12	12	17
60—70 "	11	24	20	8	8	13	11	17	17	14
70—80 "	10	14	4	8	7	10	5	8	3	15
80—90 "	4	9	4	4	3	9	4	9	2	9
90—100 "	0	1	0	0	1	1	0	1	0	1

Kilde.: Moen, Kristian. (1967). *Kongsberg sølverk 1623-1957*. Universitetsforlaget:223-225.

Tallene er opprinnelig fra Foliant 59 s. 88 f. i Morten Thrane Brünnichs samling bergverksannaler.

Figur 3: Antall tjenestefolk på Kongsberg, fordelt på kjønn og femårsaldersintervall i 1801.

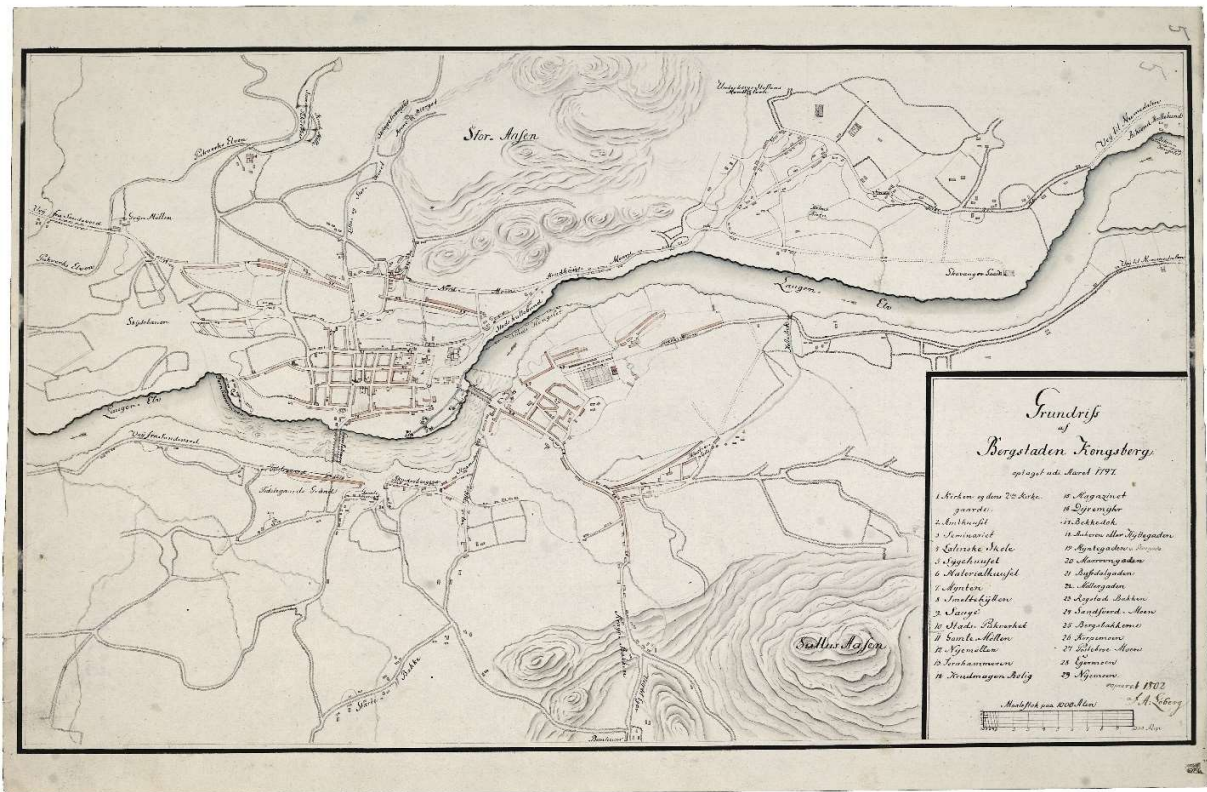

Kilde.: Folketelling 1801 for Kongsberg prestegjeld. Digitalarkivet.

<https://www.digitalarkivet.no/source/58268>.

Kart

Bilde 2: Utsnitt av et "Grundrids af Bergstaden Kongsberg" fra 1797.

Arkivreferanse: RA/EA-5930, Riksarkivets kart- og tegningssamling, T 11/BS I-5. Hentet fra <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/kulturarvaret-2018/kongsberg-solvverk-og-usler-slekten>

Litteratur og kilder

Elektroniske kilder

Digitalarkivet

Bergkirurgens skadejournal 1739 for Kongsberg Sølvverk. Data hentet fra

<https://www.digitalarkivet.no/source/100408>

Folketelling 1801 for Kongsberg prestegjeld. Data og instruksjer hentet fra

<https://www.digitalarkivet.no/content/543/forskningsdata-fra-folketellingen-1801>

Kongsberg på denne fila

https://xml.arkivverket.no/folketellinger/ft1801/Ft1801_forsk_06Buskerud_v1.txt

Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1795-1816. Kongsberg kirkebøker. Data hentet fra

<https://www.digitalarkivet.no/source/8574>

Ministerialbok for Kongsberg prestegjeld 1769-1782. Kongsberg kirkebøker. Data hentet fra

<https://www.digitalarkivet.no/source/8572>

Skifteregister for Kongsberg byfogd, Overbergamtet og Sønnafjelske bergamt 1705-1801.

Kongsberg byfogd. Data hentet fra <https://www.digitalarkivet.no/source/100101>

Universitet i Oslo, institutt for arkeologi, konservering og historie

Kong Christian den femtes norske lov 15de april 1687 med Kongeloven 1665. Av

Universitetsforlaget. Prosjekt for nettbaserte hovedfagsstudier, 1982. Data hentet fra

<https://www.hf.uio.no/iakh/tjenester/kunnskap/samlinger/tingbok/kilder/chr5web/>

Litteratur

Berg, Bjørn Ivar. *Glemte mennesker – Bergmannsslekten Bratteberg på Kongsberg 1742-1812*. Norge: Novus forlag, 2005.

Berg, Bjørn Ivar. *Kulturminnet Kongsberg sølvverk*. Kongsberg: Norsk Bergverksmuseum, 1993.

Berg, Bjørn Ivar og Per Halvor Sælebakke. «Fra bergsjern og fyrsetting til dynamitt». I *Bergstaden ved Lågen*, redigert av Olav Sâtvedt. Kongsberg: Laagendalsposten. 1999.

Blom, Ida, Bente Rosenbeck og Sølvi Sogner. *Kvinner i den vestlige verden fra år 1500 til i dag*. Oslo: Cappelen akademisk forlag. 2005.

Bull, Edvard. *Arbeiderklassen i norsk historie*. Oslo: Tiden norsk forlag, 1948.

Bratberg, Even. *Hjemmets store grønnsakbok: om dyrking av grønnsaker og kryddervekster*. Oslo: Hjemmets bokforlag, 1978.

Dyrvik, Ståle. *Norsk historie 1625-1814: vegar til sjølvstende*. Oslo: Samlaget, 2011

Dyrvik, Ståle. *Den lange fredstiden: 1720-1784*. Oslo: Cappelen, 1995.

Dyrvik, Ståle. «Avgjerdsprosessen og aktørane bak det offentlige fattigstellet i Norge 1720-1760», I *Oppdaginga av fattigdomen. Sosial lovgivning i Norden på 1700-tallet*, redigert av Karl-Gustaf Andersson. Oslo: Universitetsforlaget, 1983

Dyrvik, Ståle. *Norsk økonomisk historie 1500-1800*, bd 1. Bergen: Universitetsforlaget, 1979.

Eliassen, Jørgen. «Fødsler utenfor ekteskap i lys av det gamle norske giftermålssystemet». I *Bot eller bryllup: Ugifte mødre og gravide bruder i det gamle samfunnet*, redigert av Jørgen Eliassen og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 1981

Engeseth, Kjersti. «Løkkene var viktig for husholdningen». I *Bergstaden ved Lågen*, redigert av Olav Sâtvedt. Kongsberg: Laagendalsposten, 1999.

Florèn, Anders. *Genus och producentroll: Kvinnoarbete inom svensk bergshantering, exemplet Jäders bruk 1640-1840*. Uppsala: Historiska institutionen, Universitet, 1995.

- Hagemann, Guri, Kari Melby, Hege Roll-Hansen, Hilde Sandvik og Ingvild Øye. *Med kjønnsperspektiv på norsk historie: fra vikingtid til 2000-årsskiftet*. Oslo: Cappelen Damm AS, 2019.
- Hervig, Wenche. *Avskjedigelsesmanntall: Kongsberg sølvverk 1805*. Mjøndalen: Norsk bergverksmuseum, 1993
- Hervig, Wenche Grove. «Dansk reformpolitikk og nedleggelsen av Kongsberg sølvverk i 1805 – Jernverk og arbeidsanstalt». I *Wii Hans: 500 års norsk bergverksdrift: en historisk antologi* redigert av Bjørn Ivar Berg. Kongsberg: Norsk bergverksmuseum, 1991
- Hervig, Wenche Grove. *Sysselsettings-, pensjonerings- og forsorgspolitik ved nedleggelsen av Sølvverket i 1805*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo, 1991
- Holmberg, Susann. *Likhet for loven? Praktisering av sedelighetsloven for kondisjonerte og allmue i Christiania, 1750-1770*. Masteroppgave, Universitet i Oslo, 2016
- Juhász, Lajos. «Jordmødre i Christiania 1780-1820». *Byminner: tidsskrift for Oslo museum*, no. 1 (1984):7-17. URL: https://urn.nb.no/URN:NBN:no-nb_digitidsskrift_2017053081122_001
- Kristoffersen, Dag. «Levekår på Kongsberg på 1700-tallet: Kamp for det daglige brød». I (Red). Såtvedt, Olav, *Bergstaden ved Lågen*. Kongsberg: Laagendalsposten, 1999.
- Kristoffersen, Dag. «Kongsberg i demografisk lys på 1700-tallet». I *Wii Hans: 500 års norsk bergverksdrift: en historisk antologi*, redigert av Bjørn Ivar Berg. Kongsberg: Norsk bergverksmuseum, 1991.
- Larsen, Øivind. *Berglege Henrik Rosted og levevilkårene på Kongsberg ved slutten av 1700-tallet*. Kongsberg: Norsk Bergverksmuseum, Sølvverkets Venner, 1994.
- Lie, Anne Kveim. «En Sygdom af mange Skikkelser: noen glimt fra skjærbukens historie». *Michael*, no. 5 (2008): 197–205. URL: <https://www.michaeljournal.no/i/2008/09/En-Sygdom-af-mange-Skikkelser-noen-glimt-fra-skj%C3%B8rbukens-historie>
- Moen, Kristian. *Kongsberg sølvverk 1623-1957*. Kongsberg: Sølvverksmuseets venner, 1967.
- Nordli, Anita Wiklund. «'Saa dependerer det blot af Naadige Herre, med hvad Barmhiertighed hand maae andsees' - Pensjonsordninger og andre støttetiltak ved Fritzøe jernverk på 1700-

tallet». *Arbeiderhistorie*, no. 1 (2019): 9-27. URL: <https://doi.org/10.18261/issn.2387-5879-2019-01-02>

Riksantikvaren. *Norges kirker: Kongsberg kirke*. Redigert av Andes Bugge og Henning Alsvik. Oslo: Land og kirke, 1962.

Rydén, Göran. «Med svenska ögon på Røros och den norska kopparhanteringen», I *Skandinavisk kobber Lokale forhold og globale sammenhenger i det lange 1700-tallet*, redigert av Kristin Ranestad og Kristine Bruland. Cappelen Damm Akademisk, 2020

Rønning, Bjørn R. *Den Kongelige Mynt: 1628-1686-1806*. Norges Bank: Cappelen, 1986

Sakrisvold, Ole Martin Lefsaker. *Reallønn for strevet? En undersøkelse av rørosarbeidernes levestandard 1800 – 1830*. Masteroppgave, Universitet i Oslo, 2017

Sandvik, Hilde. *Umyndige kvinner i handel og håndverk – Kvinner i bynæringer i Christiania i siste halvdel av 1700-tallet*. Oslo: Tingbokprosjektet, 1992

Sogner, Sølvi. *Ung i Europa: norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*. Oslo: Universitetsforlaget, 1994.

Sogner, Sølvi. *Far sjøl i stua og familien hans: trekk fra norsk familiehistorie før og nå*. Oslo: Universitetsforlaget, 1990.

Sogner, Sølvi. «Barn – ressurs eller byrde?», I *Barn av sin tid: fra norske barns historie*, redigert av Bjarne Hodne og Sølvi Sogner. Oslo: Universitetsforlaget, 1985

Widmalm, Hedvig. *Exploring the Mores of Mining: The oeconomy of the Great Copper Mine, 1716 –1724*. Doktorgradsavhandling. Uppsala University, 2018.

Ågotnes, Hans-Jakob. «Industriarbeiderklassen i Norge fram til 1920», I *Formingen av industrisamfunnet i Norden fram til 1920*, redigert av Knut Kjeldstadli, Sissel Myklebust og Lars Thue. Oslo: Senter for teknologi og menneskelige verdier, Universitet i Oslo, 1994.

Leksikonartikler

Asheim, Karianne og Gunn-Elin Bjørneboe. (2020, 10.07). «C-vitamin». Hentet [02.02.2021] fra: <https://sml.snl.no/C-vitamin>

Berg, Bjørn Ivar. (2009, 13.02). «Morten Brünnich». Hentet [06.03.2021] fra: https://nbl.snl.no/Morten_Br%C3%BCnnich

Bratberg, Even og Bernt Ellestad. (2019, 11.04). «Grønnsaker». Hentet [02.02.2021] fra: <https://snl.no/gr%C3%B8nnsaker>

Haraldsen, Haakon, Per K. Kofstad og Bjørn Pedersen. (2020, 10.06). «Jern». Hentet [13.05.2021] fra: <https://snl.no/jern>

Holmberg, Susann. (2020, 22.10). «Forbud mot sex før ekteskap». Hentet [16.02.2021] fra: <https://www.norgeshistorie.no/enevelde/1254-Forbud-mot-sex-f%C3%B8r-ekteskap.html>

Johannesen, Finn Erhard. (2020, 02.11). «Nye næringer: Trelast og bergverk». Hentet [13.05.2021] fra: <https://www.norgeshistorie.no/kirkestat/1105-nye-naringer-trelast-og-bergverk.html>

Kristoffersen, Dag. (2011, 20.12). «Løkkene på Dyrmyrs grunn». Hentet [25.02.2021] fra: https://lokalhistoriewiki.no/wiki/L%C3%B8kkene_p%C3%A5_Dyrmyrs_grunn

Norgeshistorie.no. (2020, 20.03). «Folketellingen 1801». Hentet [24.03.2021] fra: <https://www.norgeshistorie.no/kilder/grunnlov-og-ny-union/K1306-folketellingen-1801.html>.

Norgeshistorie.no. (2020, 20.03). «Kirkebøker – en kilde til liv og død». Hentet [24.03.2021] fra: <https://www.norgeshistorie.no/kilder/bygging-av-stat-og-nasjon/K1401-Kirkeb%C3%B8ker%E2%80%93en-kilde-til-liv-og-d%C3%B8d.html>.